
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVI (2019), №2
s. 47-74
doi: 10.36121/agoszczynski.16.2019.2.047

Artur Goszczyński
(Towarzystwo Nauki i Kultury „Libra”)
ORCID 0000-0002-6643-5416

Aleksandra Koniecpolskiego, chorążego koronnego, sprawy publiczne i prywatne (do 1648 roku)*

Streszczenie: Działalność publiczna Aleksandra Koniecpolskiego przed 1648 r. sprowadzała się przede wszystkim do aktywności wojskowej. Na podstawie jego biografii dostrzec można, że ojciec położył wyraźny nacisk na kwestie militarne w jego edukacji oraz pod własnym okiem przybliżał mu wojaczkę. Jego aktywność sejmikowa ograniczała się słania listów na zjazdy szlacheckie z prośbą o poparcie jego prywatnych spraw. W wojsku cieszył się on rzekomo względną powagą, która mogła wynikać przede wszystkim z szacunku dla działalności jego ojca, do 1648 r. nie zdążył on bowiem odznaczyć się większymi zasługami na niwie militarnej. **Słowa kluczowe:** Aleksander Koniecpolski, Władysław IV Waza, sejm 1647 r., stosunki polsko-tatarskie w XVII w., stosunki polsko-tureckie w XVII w.

The public and personal affairs of Grand Standard Bearer of the Crown Aleksander Koniecpolski (in the period until 1648)

Annotation: The public activity of Aleksander Koniecpolski in the period prior to Chmielnicki's Uprising was focused mainly on military activity. Based on his biography it can be assumed that his father highlighted military matters in the education of his son. The father even by himself made the son more acquainted with war and army. His parliament activity was limited to sending letters summoning nobles to meetings and at the same time asking to support his affairs. In the army he was said to have rather average credit mainly granted by the respect to his father's activity since up to 1648 Aleksander did not accomplish any significant feats in the military.

Keywords: Aleksander Koniecpolski, Vladislaus IV Vasa, Diet of 1647, Polish-Tartar relations in the 17th century, Polish-Turkish relations in the 17th century

* Niniejszy artykuł jest rozwiniętą wersją referatu „Działalność publiczna chorążego koronnego Aleksandra Koniecpolskiego do wybuchu powstania Chmielnickiego”, wygłoszonego podczas konferencji „Przemiany polityczno-ustrojowe, gospodarczo-społeczne, kulturalno-religijne w prowincji małopolskiej w epoce nowożytnej. Polsko-ukraińskie sympozja epoki nowożytnej”, która odbyła się w Krakowie w dniach 8-10 listopada 2017 r. Streszczenie tegoż wystąpienia zostało opublikowane w okolicznościowej broszurze z sesji, wydanej pod redakcją Jarosława Stoliczkiego i Witalija Mychałowskiego.

Александр Конецпольского, коронного хорунжего, дела публичные и частные (до 1648 года)

Аннотация: Публичная деятельность Александра Конецпольского до 1648 г. в основном заключалась в военной активности. Основываясь на его биографии, можно увидеть, что его отец сделал особый акцент на военных вопросах в образовании сына и сам учил его военного дела. Парламентская деятельность Александра ограничивалась отправкой писем в дворянские съезды с просьбой поддержать его личные дела. В армии он якобы обладал относительным уважением, которое могло быть обусловлено, прежде всего, уважением к действиям его отца, потому что к 1648 году у него не было времени проявить большие подвиги в военной области.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Александр Конецпольски, XVII век, армия Речи Посполитой, политика

Aleksander Koniecpolski urodził się w 1620 r.¹ Jego ojciec, Stanisław, piastujący wówczas urząd hetmana polnego koronnego, był jednym z najbliższych współpracowników posiadającego buławę i pieczęć wielką koronną Stanisława Żółkiewskiego². Matką Aleksandra była Krystyna Lubomirska, siostra starosty sandomierskiego Stanisława Lubomirskiego, wpływowego magnata, aspirującego do pełnienia najważniejszych funkcji w państwie, druga żona Stanisława Koniecpolskiego³. Zanim osiągnął on pełnoletność jego rodzic, dzięki zwycięstwom w bitwach z Tatarami, Szwedami i Turkami, zyskał opinię doskonałego wodza oraz otrzymał hetmaństwo wielkie koronne i kasztelanę krakowską⁴. Z kolei jego osławiony wiktoria chocińską wuj został wojewodą ruskim oraz uzyskał ogromny wpływ na życie polityczne w Małopolsce⁵. Mawiano nawet, że Stanisławowie Koniecpolski i Lubomirski wraz z kanclerzem wielkim koronnym a następnie biskupem krakowskim Jakubem Zadzikiem tworzyli tzw. trifolium, nieformalną grupę wpływającą na władzę w Rzeczypospolitej⁶.

¹ A. Przyboś, *Koniecpolski Aleksander h. Pobóg (1620–1659)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 513.

² R. Majewski, *Cecora rok 1620*, Warszawa 1970, s. 145–146. Nadanie buławy polnej koronnej w 1618 r. Stanisław Koniecpolski zawdzięczał protekcji Żółkiewskiego. Jak słusznie zauważa Leszek Podhorodecki miał on wówczas niespełna 30 lat i nie mógł pochwalić się większymi zasługami na niwie wojskowej. L. Podhorodecki, *Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646*, Warszawa 1978, s. 51–52. Młody wiek oraz brak doświadczenia Koniecpolskiego podkreślali przede wszystkim przeciwnicy polityczni hetmana wielkiego oraz szyderycy. „Bo hetman polny koronny dziecię, i chłopiec je[go], który za niem szpadę nosi, więcej rozumie w rzeczach wojennych niż on...”. Jerzy Frąckiewicz-Radzimiński do Krzysztofa Radziwiłła z Warszawy 8 września, b.d.r. [1618], Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Radziwiłłów, dz. V, nr 12789/II, s. 32.

³ *Rodowód domu Koniecpolskich*, [w:] *Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku*, wyd. S. Przyłęcki, Lwów 1842, s. 169.

⁴ W. Czapliński, *Koniecpolski Stanisław h. Pobóg (ok. 1594–1646)*, [w:] PSB, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 523–524; Z. Boras, *Stanisław Koniecpolski – pogromca Tatarów, Kozaków i Szwedów*, „Życie i myśl”, 1987, R. 36, s. 160–175.

⁵ W. Odymalski, *Żaloszna postać Korony Polskiejj Woiennemi Rosterkami Utrapioney, z Utracenia Synów Bohatyrskich, a osobliwie świętej pamięci Iaśnie Oświeconego y Wielmożnego Pana, Iego Mości Pana Alexandra na Koniecpolu Koniecpolskiego [...]*, Kraków 1659, k. D2–D3; K. Szajnocha, *Dwa lata dziejów naszych. 1646. 1648*, t. 2: *Polska w r. 1648*, Lwów 1869, s. 117.

⁶ W. Czapliński, *Władysław IV y jego czasy*, Warszawa 1972, s. 136.

W związku z tymi parantelami należało spodziewać się, że Aleksander Koniecpolski będzie miał ułatwioną drogę kariery. Ojciec skrupulatnie zatroszczył się o polityczne i wojskowe wykształcenie syna, któremu rzekomo już od dziecięcych lat nauka nie sprawiała problemów, a podobno nawet wykazywał w tej mierze szczególne zdolności⁷. Zgodnie z funkcjonującym wówczas modelem edukacji pierwsze lekcje pobierał on w domu od prywatnych nauczycieli⁸. Następnie rodzic posłał go do Kolegium Nowodworskiego w Krakowie⁹. Niestety nieznane są dokładne daty nauki Aleksandra w tej placówce. Niemniej zważywszy, że przyjmowano do niej nawet niespełna dziesięcioletnich chłopców, można założyć, iż Koniecpolski mógł tam trafić na przełomie trzeciej i czwartej dekady XVII w.¹⁰ Preceptorem młodego magnata, troszczącym się o poziom jego wykształcenia oraz warunki bytowe, był w tym czasie ksiądz Stanisław Czaplic¹¹. Po zakończeniu tego etapu edukacji hetman wielki koronny postanowił zapoznać syna ze sztuką wojсковą, efektem czego towarzyszył mu on w trakcie przygotowań do kampanii przeciwko Szwecji w 1635 r.¹² Aleksander był również obecny podczas pertraktacji w Sztumskiej Wsi. Jak odnotował Charles Ogier, sekretarz posła francuskiego Claude'a de Mesmes, czternastoletniego wówczas młodzieńca charakteryzowała „szlachetna i skromna twarz”¹³.

Na początku października 1635 r. Stanisław Koniecpolski wyprawił potomka w jego pierwszą podróż edukacyjną przydając mu jako preceptora Szymona Starowolskiego¹⁴. Peregrynacja akademicka hetmańskiego syna miała miejsce w latach 1635–1638, niestety z uwagi na brak źródeł znane są jedynie śladowe informacje na temat szczegółów jej przebiegu. Lakoniczne wzmianki o tym można odnaleźć w pośmiertnym panegiryku, napisanym w 1659 r. przez profesora Uniwersytetu Krakowskiego Stanisława Zyznowskiego, z okazji pogrzebu Aleksandra Koniecpolskiego. Dzięki temu

⁷ L. Podhorodecki, *Stanisław Koniecpolski...*, s. 377.

⁸ Tamże; A. Goszczyński, *Podróże edukacyjne Jana Stanisława Sapiehy (1589–1635)*, [w:] *Wielkie rody dawnej Rzeczypospolitej XVI–XIX wieku*, t. 1: *Sapiehowie*, pod red. T. Ciesielskiego i M. Sawickiego, Opole 2018, s. 391.

⁹ Kolegium Nowodworskiego było kolonią akademicką Uniwersytetu Krakowskiego. Składała się z czterech klas, w których nauczano elementarnej wiedzy z zakresu gramatyki łacińskiej i greckiej, poetyki, dialektyki oraz retoryki. Placówka ta cieszyła się dużą popularnością wśród warstwy magnackiej, na dowód czego wystarczy wspomnieć, że pierwsze nauki pobierali w niej m.in. przedstawiciele rodzin Lubomirskich, Ossolińskich, Denhoffów czy Lanckorońskich. W. Grzelecki, *Szkoły-kolonie Uniwersytetu Krakowskiego 1588–1773. Problematyka kształcenia i wychowania*, Wrocław 1986, s. 66–67, 90.

¹⁰ Tamże, s. 67.

¹¹ S. Zyznowski, *Cursus gloriae Illustrissimi et Excellentissimi Domini D. Alexandri in Koniecpole Koniecpolski [...]*, Cracoviae 1659, k. Fv. Stanisław Czaplic od 1618 r. studiował na Uniwersytecie Krakowskim, gdzie uzyskał bakalaureat filozofii oraz magisterium sztuk wyzwolonych. W latach 1624–1626 był profesorem dialektyki w Kolegium Nowodworskiego, niewykluczone, że za jego sprawą Stanisław Koniecpolski zdecydował się posłać syna do tej placówki. M. Mięka, *Czaplic Stanisław h. Kierdeja (ur. 1590, zm. 9 IV 1648 r.)*, [w:] *Profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 1: 1364–1780, pod red. W. Uruszczaka, Kraków 2015, s. 40. Przedstawiciele rodziny Czapliców należeli do klienteli Stanisława Koniecpolskiego. J. Dziegielewska, *Polityczne opcje reprezentacji sejmowej południowo-wschodnich ziem Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV*, „Przegląd Wschodni”, 1991, t. 1, s. 75.

¹² A. Przyboś, *Koniecpolski Aleksander...*, s. 513.

¹³ Karola Ogiera *dziennik podróży do Polski 1635–1636*, oprac. W. Czapliński, tłum. E. Jędrkiewicz, Gdańsk 1950, s. 279.

¹⁴ F. Bielak, *Działalność naukowa Szymona Starowolskiego*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, 1957, t. 5, seria: Historia Nauk Społecznych, z. 1, s. 217–218.

źródłu wiadomo, że w trakcie wyprawy edukacyjnej ów przebywał w Rzeszy Niemieckiej, Włoszech, Francji i Niderlandach¹⁵. Podczas podróży kasztelanik krakowski miał odznaczać się dużym zdyscyplinowaniem, co przejawiało się chociażby w należyтым zachowaniu¹⁶. Naturalnie ze względu na pochwalny charakter tekstu Zyznowskiego informacje o tym charakterze wymagają potwierdzenia. Co istotne, panegirysta pośród peanów na cześć Koniecpolskiego zawarł także ciekawe uwagi o jego wykształceniu. W początkowym etapie peregrynacji, podczas pobytu w Rzeszy i we Włoszech, młody Koniecpolski skupiał się na studiowaniu dzieł literatury klasycznej. Warto również wspomnieć, że podczas tych wyjazdów był przyjmowany na audiencjach przez Ferdynanda III Habsburga i papieża Urbana VIII¹⁷. Z tekstu wyrytego na jego nagrobku wynika, że odwiedził on także Francję, gdzie spotkał się z Ludwikiem XIII Burbonem¹⁸. W Lowanium studiował retorykę, geometrię oraz języki obce (zapewne francuski) pod okiem sławnego w całej Europie polihistora, profesora Eryciusza Puteanus (właśc. Hendrik van der Putte)¹⁹. Aleksander ponadto ćwiczył w tym czasie swoją sprawność fizyczną oraz przysposabiał się do wojaczki szlifując umiejętności z zakresu szermierki i jazdy konnej²⁰. Następnie „od Minerwy się skłonił do Bellony”, wyruszył bowiem do Holandii, gdzie obserwował działania zbrojne toczące się w ramach wojny trzydziestoletniej²¹. Rzekomo Koniecpolski brał nawet udział w walkach po stronie armii cesarskiej, podczas których miał wslawić się niepospolitą odwagą²². Postawa młodego magnata nie uszła uwadze Ferdynanda III, który nagrodził kasztelanica i jego ojca tytułem książęcym²³. Po otrzymaniu tego wyróżnienia młody Koniecpolski planował wyruszyć do Indii wzorem Aleksandra Macedońskiego, hetman wielki koronny

¹⁵ „Peregravit Germaniam, Italiam, Galliam, Belgium, magno cum proventu laudis et existimationis.” S. Zyznowski, *Cursus gloriae...*, k. Fv.

¹⁶ „Non contaminavit hoc dedecus generosam indolem, optime a puero in rigore disciplinae instituti Iuvenis, quem etiam in libertate constitutum magnarum rerum species ad se vocavit.” Tamże, k. Fv-F2.

¹⁷ Nadgrobek Alexandra Koniecpolskiego, wojewody sandomierskiego, chorążego wielkiego koronnego, [w:] *Pamiętniki o Koniecpolskich...*, s. 357.

¹⁸ Tamże. Podczas wyjazdu spotykał się on również z przedstawicielami miejscowej arystokracji. W. Odymalski, *Żalonna postać Korony Polskiej...*, k. D4v

¹⁹ S. Zyznowski, *Cursus gloriae...*, „In Germaniae, et Italiae partibus literaria perficiebat studia. Lovanii Puteanum habuit Professore, hunc ab Eloquentia, alios in Geometricis, alios in linguis”. Tamże, k. F2.

²⁰ „Porro alibi alia tractavit exercitia, pariter sicut olim Romana iuventus, gymnastica, ut disco, hastis, pila, cursu, equo: et id genus alia Principe digna.” Tamże.

²¹ W. Odymalski, *Żalonna postać Korony Polskiej...*, k. D4v

²² In Hollandia diutius commoratus armorum exercitio; quem Princeps Auriacus, ut Magni fama[ue] per Orbem celeberrimi Senatoris Poloni filium, et ut Principem S. R. Imperii mirifica dignatione complexus, militaribus praefecerat officiis; ubi cum fama Nationis Polonae, multa bellica specimina ediderat.” S. Zyznowski, *Cursus gloriae...*, k. F2. Według Kaspra Niesieckiego sytuacja ta miała miejsce w Belgii, dokąd Koniecpolski miał dotrzeć po pobycie we Francji: „Przez Francję potem do Belgium zaszedłszy wojennej szarzy się chwycił, z taką odwagą, że też sam jeden na wał nieprzyjacielski skoczył, aż go Auryakus, sławny wódz tych czasów przestrzegął, żeby na to pamiętał, że się synem hetmańskim urodził, a dla dobra swej ojczyzny zdrowia ochraniał.” *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 5, Lipsk 1840, s. 199.

²³ T. Bernatowicz, *Mitra i butawa. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697-1763)*, Warszawa 2011, s. 31.

nakazał mu jednak powrót do Rzeczypospolitej²⁴. Podróż edukacyjna kasztelanica krakowskiego zasadniczo nie odbiegała od wzorcowej peregrynacji. Instrukcje rodzicielskie potwierdzają bowiem, że magnaci zalecali synom nie tylko naukę, ale również zajęcia fizyczne, ze szczególnym uwzględnieniem ćwiczeń sprawnościowych o charakterze wojskowym jak fechtunek czy jazda konna²⁵. Nie może także dziwić zainteresowanie hetmańskiego syna działaniami zbrojnymi w Niderlandach, te bowiem przyciągały młodzież szlachecką różnych wyznań sposobnością obserwowania walk armii katolickiej z holenderskimi protestantami. Jej przedstawiciele nierzadko również brali udział w starciach po jednej ze stron²⁶.

W niedługi czas po powrocie z peregrynacji akademickiej hetman wielki koronny posłał Aleksandra Koniecpolskiego w drugą podróż edukacyjną. Prawdopodobnie od połowy 1640 r. młody magnat przebywał poza krajem, czego potwierdzeniem jest jego wpis do metryki Uniwersytetu w Lejdzie z listopada tegoż roku²⁷. Podobnie jak w przypadku pierwszej wyprawy brak jest źródeł mogących przybliżyć szczegóły tego wyjazdu. Prawdopodobnie preceptorem hetmańskiego syna był w tym czasie dworzanin królewski Stanisław Oświęcim²⁸. Prócz tego wiadomo zaledwie, że oprócz pobytu w Niderlandach odwiedził on także Italię, gdzie został wpisany w poczet studentów wszechnic w Padwie (1641) i Bolonii (1642)²⁹. Trudno powiedzieć czy faktycznie pobierał nauki w tychże placówkach, jak bowiem świadczą badania Mariana Chachaja wpisów do metryk uniwersyteckich nie można traktować jako dowodu na faktyczne studia. Według historyka immatrykulacji nierzadko dokonywano z prozaicznych powodów, chociażby dla korzystania z praw i wolności posiadanych przez poszczególne uczelnie, które ułatwiały pobyt w danym kraju³⁰. Zresztą częstokroć celem drugiej zagranicznej podróży edukacyjnej było wyrobienie oglądy i obycia towarzyskiego, przykładowo poprzez wizyty na wielkopańskich dworach oraz obserwację życia zachodnioeuropejskich elit³¹. Na podstawie metryk uniwersyteckich można natomiast stwierdzić, że Aleksander Koniecpolski podróżował z dość liczny orszakami. Wraz z nim w poczet studentów lejdejskiego ateneum wpisało się bowiem dziesięć osób wywodzących się z polskich rodzin szlacheckich³². Dzięki źródłom o tym

²⁴ „Do Indyi nawet już się był namyślał puścić morzem, gdyby go był ojciec do ojczyzny nie ściągnął...”. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego...*, s. 199.

²⁵ J. Kowalczyk, *Wychowanie hetmanica Tomasza Zamoyskiego w świetle wydatków z lat 1605–1608*, [w:] *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, pod red. M. Dąbrowskiej i A. Klondera, Warszawa 2002, s. 122; J. Ryś, *Instrukcje rodzicielskie jako źródło do dziejów edukacji wojskowej Polaków za granicą (XVI–XVII wiek)*, [w:] *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, pod red. D. Żołądz-Strzelczyk i M. E. Kowalczyk, Wrocław 2017, s. 87.

²⁶ Tamże, s. 83.

²⁷ *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV–MDCCCLXXV. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*, wyd. G. de Rieu, Haga 1875, s. 319.

²⁸ *Stanisława Oświęcimsa dyaryusz 1643–1651*, wyd. W. Czermak, Kraków 1907, s. 9.

²⁹ *Archiwum nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim*, t. 1: *Metryka nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim*, oprac. H. Barycz, Wrocław 1971, nr 1402; M. Bersohn, *Studenci Polacy na Uniwersytecie Bolońskim w XVI i XVII wieku*, Kraków 1894, s. 54.

³⁰ M. Chachaj, *Metryki zagranicznych uniwersytetów i akademii jako źródło do dziejów kultury polskiej (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Studia z dziejów epoki renesansu*, pod red. H. Zinsa, Warszawa 1978, s. 48.

³¹ A. Goszczyński, *Podróże edukacyjne Jana Stanisława Sapiehy...*, s. 394.

³² *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae...*, s. 319

charakterze wiadomo również, że podczas pobytu w Bolonii towarzyszył mu jego kuzyn, Andrzej z Przeclawia Koniecpolski³³. Według Adama Przybosia po wizycie w tym ośrodku Aleksander miał udać się jeszcze do innych miast zachodniej Europy³⁴.

Długa nieobecność w kraju mogła spowodować pominięcie Aleksandra w awansach, Stanisław Koniecpolski zadbał jednak, aby jego synowi nadano urząd nadworny stanowiący przepustkę do dalszej kariery. Okazja do tego nadarzyła się podczas sejmu z 1641 r., kiedy brat hetmana, Zygmunt, otrzymał godność wojewody bełskiego. W następstwie tej nominacji zawakował urząd chorążego koronnego, który dzięki ojcowskiemu wstawiennictwu został przyznany przez króla Aleksandrowi³⁵. Rodzic zatroszczył się również o dobry ożenek dla swego dziedzica uzyskując od wdowy po kanclerzu wielkim koronnym Tomaszu Zamoyskim obietnicę oddania mu ręki jej córki Joanny Barbary.

Aleksander Koniecpolski wrócił do kraju prawdopodobnie w połowie 1642 r. W niedługi czas później, dnia 6 października kanclerzyna koronna zmarła, co przyspieszyło decyzję o sfinalizowaniu ożenku. Hetman wielki koronny obawiając się rzekomo złej woli ze strony opiekunów szesnastoletniej Zamoyskiej przybył wraz z synem do Zamościa na uroczystości pogrzebowe. Wkrótce po ich przyjeździe do miasta zawarto ostateczne postanowienia w kwestii układów małżeńskich, 9 listopada odbyła się zaś ceremonia ślubna, którą celebrował arcybiskup lwowski Stanisław Grochowski. Z uwagi na trwającą żałobę dwudniowe wesele odbyło się bez muzyki i śpiewów. Zaniechano także wchodzenia do łożnicy, odracając dopełnienie aktu małżeństwa na późniejszy czas³⁶. Ożenek ten przyniósł Koniecpolskiemu ogromny posag w wysokości 500 tys. zł³⁷.

Na początku stycznia 1643 r. chorąży koronny został wybrany posłem na sejm z ramienia sejmiku wiszeńskiego³⁸. W źródłach brakuje informacji na temat jego aktywności podczas obrad, co sugeruje, że jego udział w większości ograniczył się do zdobywania doświadczenia parlamentarnego poprzez obserwację rozgrywających się wydarzeń. W panegiryku Walentego Odymalskiego znajduje się informacja, że w niedługi czas po powrocie do kraju Aleksander Koniecpolski udał się do obozu pod Ładyżynem, gdzie prawdopodobnie znajdowało się wojsko pod dowództwem jego ojca³⁹. Z uwagi na potwierdzoną źródłowo obecność w Zamościu oraz udział w sejmie należy uznać, że mógł on tam przebywać dopiero ok. połowy 1643 r. Autor pisma twierdzi, że młody

³³ M. Bersohn, *Studenci Polacy na Uniwersytecie Bolońskim...* s. 54.

³⁴ A. Przyboś, *Koniecpolski Aleksander...*, s. 513.

³⁵ Przywilej Władysława IV na chorągwo koronne Aleksandrowi Koniecpolskiemu, Warszawa, b.d.d. 1641 r., AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK), sygn. 186, k. 324-324v.; Diariusz sejmu warszawskiego 1641 r., Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, rkps akc. 1949/440, k. 78v.

³⁶ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 2: 1637-1646, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 322-323, 327.

³⁷ Intercyza ślubna między Wielmożnym Jmcią Panem Janem na Zamościu Zamoyskim [...] a Wielmożnym Jmcią Panem Aleksandrem Koniecpolskim Chorążym Koronnym [...], [w:] *Pamiętniki o Koniecpolskich...*, s. 359.

³⁸ Instrukcja sejmiku wiszeńskiego posłom na sejm. W Wiśni 2 stycznia 1643, [w:] *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (dalej: AGZ), t. 20: *Lauda sejmikowe*, t. 1: *Lauda wiszeńskie 1572-1648 r.*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1909, s. 463.

³⁹ W. Odymalski, *Żaloszna postać Korony Polskiej...*, k. E. Autor panegiryku nie odnotowuje przerwy pomiędzy peregrynacjami akademickimi Aleksandra Koniecpolskiego, co sugeruje, że informacje na temat jego działań na Ukrainie odnoszą się do okresu po drugiej wyprawie edukacyjnej.

magnat wbrew woli ojca udał się na południową Ukrainę, a następnie w okolice Odessy, skąd powrócił zganiony przez rodzica. W trakcie wypadu wyrządził on podobno poważne szkody ludności zamieszkującej tamtejsze tereny⁴⁰. W końcu stycznia 1644 r. chorąży koronny wziął udział w bitwie z Tatarami pod Ochmatowem stojąc na czele powierzonego mu 150 osobowego pułku hetmańskiego⁴¹. Podczas działań wojennych rzekomo odznaczył się dzielną postawą. Kasper Niesiecki odnotował w swoim herbarzu, że młody Koniecpolski pokazał tam, „że nie tylko śmierci się nie lękał, ale jej owszem szukał dla sławy i miłości ojczyzny”⁴². Odymalski twierdzi, że samodzielnie podjął on pójście za wycofującą się orądą, zapewne jednak panegirysta w tym wypadku dość mocno podkoloryzował faktyczną aktywność chorążego koronnego⁴³. Dworzanin hetmana wielkiego koronnego, Stanisław Oświęcim, który brał udział w bitwie pod Ochmatowem, nie wspomina bowiem w swoim diariuszu o podobnym zdarzeniu. Zaznaczył on jedynie, że po odniesionym zwycięstwie Stanisław Koniecpolski udał się do Baru, dokąd zapewne wyruszył także jego syn⁴⁴.

Na początku 1645 r. chorąży koronny brał udział w obradach sejmu, gdzie był m.in. świadkiem nadania urzędu podkanclerzego koronnego Andrzejowi Leszczyńskiemu⁴⁵. Na przełomie 1645 i 1646 r. uczestniczył w kampanii hetmana polnego koronnego Mikołaja Potockiego przeciwko Tatarom. Jej oficjalnym celem było zabezpieczenie granic Rzeczypospolitej przed potencjalnym najazdem ordyńców powracających z wyprawy łupieżczej na południowe rubieże Państwa Moskiewskiego. Faktycznie zaś usiłowano w ten sposób przekonać cara do zawarcia sojuszu z Rzeczpospolitą, który stanowił istotny element planowanej przez Władysława IV wojny z Portą Otomańską⁴⁶. Aleksander Koniecpolski uczestniczył w tej operacji wraz z powierzonym mu przez ojca oddziałem liczącym 2000 żołnierzy⁴⁷. Akcja Potockiego zakończyła się niepowodzeniem, co hetman polny usprawiedliwiał wyjątkowo trudnymi warunkami atmosferycznymi, które uniemożliwiły podjęcie skutecznych działań. Jak wynika z jego własnej relacji, usiłowano zagrozić Tatarom drogę zajmując pozycje nad rzeką Merło, jednak siarczysty mróz oraz brak wody spowodowały, że po dwóch dniach podjęto

⁴⁰ „Z tamtąd ochotą zagrany wrodzoną / Nie dolożywszy woli w tym Oycowey, / Z szkodą mieszkańców grubych uprzykrzoną, / Po Ukrainie przechodził Dniestrowey: / Takąż imprezą w myśli stanowiącą, / Nawiedzał pola dziczyzny Bohowey / Aż pod Kuczubey, zkąd go Ociec możny, / Ledwie powrócił przez swoy zakaz groźny.”. Tamże.

⁴¹ *Stanisława Oświęcimea dyaryusz...*, s. 42, 47–48,

⁴² *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego...*, s. 199; S. Zyznowski, *Cursus gloriae...*, k. F2v.

⁴³ „Przy którym mając sobie poruczony / Pułk Woyska przybył z sercem nie lękliwym, / Mężnego Oycy Syn nieodrodzony / W którym tak stawał opale burzliwym, / że aż do sinych wód sam niestrwożony / Pogaństwo gonil gwałtem popędliwym...” W. Odymalski, *Żalostna postać Korony Polskiej...*, k. Ev.

⁴⁴ *Stanisława Oświęcimea dyaryusz...*, s. 50.

⁴⁵ Przywilej Władysława IV na podkanclerstwo koronne Andrzejowi Leszczyńskiemu, Warszawa, b.d.d., luty 1645 r., AGAD, MK, sygn. 189, k. 246v.

⁴⁶ *Stanisława Oświęcimea dyaryusz...*, s. 108; W. Czermak, *Plany wojny tureckiej Władysława IV*, Kraków 1895, s. 56–57. W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*, Warszawa 1933, s. 53–54. Stanisław Koniecpolski był pomysłodawcą antytatarskiego sojuszu z Państwem Moskiewskim, który miał przyczynić się do zlikwidowania zagrożenia ze strony Chanatu Krymskiego oraz wzmocnienia Rzeczypospolitej wobec Porty Otomańskiej. Dyskurs o zniesieniu Tatarów i lidze z Moskwą, [w:] *Pamiętniki o Koniecpolskich...*, s. 301–303; L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, Lwów 1924, s. 182–184.

⁴⁷ Mikołaj Potocki do Stanisława Koniecpolskiego, Achtyr 19 I 1646, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646*, oprac. A. Biedrzycka, Kraków 2005, s. 688.

decyzję o wycofaniu zdziętkowanego przez aurę wojska. Ordyńcy zresztą zdążyli do tego czasu obejść w bezpiecznej odległości oddziały hetmańskie⁴⁸. Tylko działającemu w porozumieniu z Potockim księciu Jeremiu Wiśniowieckiemu, który wraz z prywatną armią operował przy granicach moskiewskich, udało się odbić pohańcom część jasyru⁴⁹. Z listu hetmana polnego koronnego do Stanisława Koniecpolskiego wiadomo, że chorąży koronny podczas wyprawy wykazywał duży zapał do walki oraz sumiennie wykonywał zadania powierzone mu przez dowódcę⁵⁰.

W niedługi czas po tych wydarzeniach, dnia 11 marca 1646 r., w Brodach zmarł Stanisław Koniecpolski⁵¹. Śmierć ojca z pewnością zaskoczyła młodego magnata⁵². Po pogrzebie rodzica chorąży koronny musiał zadbać o wyplacenie opłaty wdowiej swej młodej macosze, Zofii z Opalińskich⁵³, która opiewała na 100 tys. zł w gotówce, klejnotach oraz innych ruchomościach⁵⁴. Po dopełnieniu związanych z tym formalności Aleksander Koniecpolski zajął się zapewne sprawami odziedziczonego latyfundiów⁵⁵.

⁴⁸ „Gdy z Merla ku morawskim szlakom myślę o drodze, tak ciężkie mrozy i zimna nastąpiły, że żadną miarą ruszyć się było nie można. W mil tedy półtrzęciu ode mnie przechodzili i przeszli, ludzi siła pomarzło, koni, owo zgoła rzadki człek, którego by ta coeli iniuria na czymkolwiek nie dotknęła. Tak tedy sobie inimicum znając, coelum przyszło mi żalosnemu z wojskiem z tego Merla, na którym przez dwa dni bez wody stałem, powrócić i wojsko na hiberna, porządną jego uczyniwszy ordynacją, aby bez ucisku ludzkiego iść mogło, rozpuścić...”. Tamże, s. 687. „Mróz był jednak tak dotkliwy i przejmujący, iż zostaliśmy zmuszeni do przeniesienia obozu z miejsca, gdzieśmy go założyli, tracąc przy tym 2000 ludzi. Znaczna ich część zmarła z tego powodu, i to w sposób tak straszny, jak to wyżej opisałem. Reszta została kalekami. A mróz ów nie tylko ludzi wybił, lecz również i konie, choć są one niepomiernie silniejsze i bardziej odporne. W czasie tej wyprawy ponad tysiąc z nich odmroziło nogi i nie mogło już chodzić...”. *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*, tłum. Z. Stasiewska, S. Meller, pod red. Z. Wójcika, Warszawa 1972, s. 160–161.

⁴⁹ W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki...*, s. 54–55.

⁵⁰ „Między ochoczemi Ich.M.M niemniejsza była ochota J.M.P. chorążego koronnego mego miłościwego Pana, który dość rycersko in tanta coeli iniuria stawał i ochotnie prac na się ode mnie włożonych dopomagał”. Mikołaj Potocki do Stanisława Koniecpolskiego, Achtyr 19 I 1646..., s. 688. Odymalski udział chorążego koronnego w nieudanej wyprawie przedstawił w swoim panegiryku jako dowód jego odwagi oraz gotowości do walki z wrogami Rzeczypospolitej. W. Odymalski, *Żalostna postać Korony Polskiej...*, k. Ev. Obecność Aleksandra Koniecpolskiego nad Merłem odnotowano także na jego nagrobku. Nadgrobek Aleksandra Koniecpolskiego..., s. 357.

⁵¹ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce...*, s. 483–484.

⁵² Nagła śmierć hetmana wielkiego koronnego wywołała podejrzenia, że jej przyczyną było otrucie. Szyderycy twierdzili, że przyczynił się do niej ożenek z Zofią Opalińską, „nie przystoi bowiem młoda żona dla starca, a że i piękna była, może po zbytniej miłości nadszedł smutek śmierci i żona pozostała w żalobie...”. A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce...*, s. 483–484. W kronice Joachima Jerlicza zachowała się informacja, iż Stanisław Koniecpolski miał umrzeć „od konfortatywy, którą zażywał dla młodej żony, a którą przesadzone, bo mu aptekarz na razy kilka był dał, co on razem zażył, i tak swego życia wiek dokonał...”. *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*, wyd. K. W. Wójcicki, t. 1, Warszawa 1853, s. 49.

⁵³ W 1645 r. zmarła matka Krystyna Koniecpolska z Lubomirskich. Kilka miesięcy po jej śmierci, 16 stycznia 1646 r. Stanisław Koniecpolski wziął ślub z natenczas ok. dwudziestosześcioletnią siostrą wojewody poznańskiego Krzysztofa Opalińskiego, Zofią. W. Czaplński, *Koniecpolski Stanisław...*, s. 526.

⁵⁴ *Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza 1641–1653*, oprac. M. Pelczyński i A. Sajkowski, pod red. R. Pollaka, Wrocław 1957, s. 342–344. Aleksander Koniecpolski utrzymywał podobno bardzo dobre stosunki z wdową po swoim ojcu. Krzysztof Opaliński z niejakim zdziwieniem odnotował: „a też wojny się nie spodziewać, ale raczej amicabilem z P. Chorążym compositionem, który snadź, jak mi piszą, nie jako pasierb, ale jako syn obserwuje Panią Siostrę i onej się akkomoduje...”. Tamże, s. 333.

⁵⁵ Musiał zająć się m.in. kwestią najazdów na niektóre ze swoich włości, oskarżeniami o nasyłanie

Uregulowania wymagały także kwestie związane z posiadanymi przezeń urzędami. Jak odnotował Stanisław Oświęcim, chorąży koronny miał otrzymać po ojcu starostwa, na które „miał cessay”⁵⁶. Przymuszczenie narosły jednak wokół tego pewne komplikacje. Stanisław Koniecpolski, jeszcze w czasie pierwszego pobytu syna za granicą, w czerwcu 1637 r., wyjednał u Władysława IV zgodę na przekazanie mu starostwa perejasławskiego⁵⁷. Zapewne ze względu na młody wiek Aleksander nie otrzymał od razu tej tenuty⁵⁸. Tytuł tamtejszego dzierżawcy figuruje przy nazwisku chorążego koronnego w instrukcji sejmiku wiszeńskiego z 1643 r.⁵⁹ Niemniej w źródłach można odnaleźć informację, że jeszcze w 1644 r. decyzje o obsadzie urzędu wójta Perejasławia podejmował jego ojciec, co świadczy że to on w tym czasie formalnie sprawował kompetencje starosty⁶⁰. Do oficjalnej cesji doszło prawdopodobnie dopiero na początku 1645 r., co potwierdzają dokumenty znajdujące się w Metryce Koronnej, w których hetmański syn figuruje jako posiadacz tenuty⁶¹. Warto także wspomnieć, że w marcu 1647 r. król wystawił Aleksandrowi Koniecpolskiemu odrębny przywilej przyznający mu owe starostwo, co sugeruje, że mogło dochodzić do wątpliwości związanych z cesją⁶². Prócz tego w 1643 r., w następstwie bliżej nieznanymi umów hetmana wielkiego koronnego z podskarbim

poddanych na sąsiednie majątności dla ich złupienia oraz pozwami o zbiegłych chłopów. *Książ ziemskich i grodzkich kijowskich w kijowskim magistracie znajdujących się zacząwszy od roku 1571 aż do roku 1646 z datą i essencją wypisana kwerenda*, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису (dalej: НБУВ), ф. 1, nr 4104, k. 85, 88, 89v, 92v, 93v, 95v, 96v-97, 101, 102-102v, 105-105v, 109-109v, 111v, 112v-113, 126v, 128-128v.

⁵⁶ Stanisława Oświęcima *dyaryusz...*, s. 125.

⁵⁷ *Summariusz generalny dokumentów autentycznych całego archiwum Wiszniowieckiego do dóbr w Koronie Polskiej i za Dnieprem w różnych województwach leżących znajdujących się J.O Książąt Wiszniowieckich dziedzicznych anno 1749 die 12 februari w Wiszniowcu spisany*. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (dalej: ЛННБУ), ф. 91, спр. 59, s. 437-438. Stanisław Koniecpolski do Piotra Gembickiego, Obory 22 VI 1637, [w:] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego...*, s. 383. Starostwo perejasławskie znajdowało się w posiadaniu Stanisława Koniecpolskiego od 15 grudnia 1636 r. W tym samym czasie otrzymał on również od Władysława IV dobra Byków, Jabłonów, Berezany, Mirhorod oraz Hadziacz. Przywilej Władysława IV Stanisławowi Koniecpolskiemu na starostwo perejasławskie, Grodno 15 grudnia 1636 r., AGAD, MK, sygn. 182, k. 143v-144v; Przywilej Władysława IV Stanisławowi Koniecpolskiemu na dobra Byków, Jabłonów, Berezany, Mirgorod i Hadziacze, Grodno 20 grudnia 1636 r., tamże, k. 145v-146. Jak twierdzi Henryk Litwin nadanie hetmanowi wielkiemu koronnemu tych majątności znacznie umocniło jego pozycję na Kijowszczyźnie. H. Litwin, *Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił. Rozwój pogranicznych majątków hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, pod red. M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak, Białystok 2012, s. 214.

⁵⁸ Jak wynika z badań Krzysztofa Chłapowskiego, cesji często dokonywano dopiero po kilku miesiącach a nawet latach od otrzymania na to zgody. Znanie są również sytuacje, w których konsensów z różnych przyczyn nierealizowano. K. Chłapowski, *Starostowie w Małopolsce 1565-1668*, [w:] *Spółceństwo staropolskie*, t. 4, pod red. A. Izydorczyk i A. Wyczańskiego, Warszawa 1986, s. 113.

⁵⁹ Instrukcja sejmiku wiszeńskiego posłom na sejm. W Wiśni 2 stycznia 1643..., s. 463.

⁶⁰ *Konfirmacja listu jmcj pana krakowskiego na wójtostwo pereasławskie Bogdanowi Ohryszkowi dane*, AGAD, MK, sygn. 189, k. 289-290. Samorząd w miastach królewskich był w tym okresie uzależniony od starosty, który miał wpływ na decyzje dotyczące jego składu osobowego. Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964, s. 73-74; B. Baranowski, *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII w.*, Warszawa 1975, s. 27.

⁶¹ Przywilej Władysława IV na podkanclerstwo koronne Andrzejowi Leszczyńskiemu..., k. 246v.

⁶² Przywilej Władysława IV na starostwo perejasławskie Aleksandrowi Koniecpolskiemu, Warszawa 24 marca 1647 r., Biblioteka Czartoryskich (dalej: B. Czart.), rkps 141, s. 51-54.

wielkim koronnym, Janem Mikołajem Daniłowiczem, ten ostatni scedował chorążemu koronnemu starostwa czehryńskie i korsuńskie⁶³. Według Adama Przybosia w tym samym czasie ojciec przekazał mu także tenetę płoskirowską⁶⁴. Po śmierci Stanisława Koniecpolskiego przywilej na tę majątność otrzymał kuzyn jego spadkobiercy, koniuszy koronny Aleksander Michał Lubomirski⁶⁵. Ostatecznie jednak, w niedługi czas później, doszło między nimi do umowy, w myśl której po uzyskaniu konsensu królewskiego starostwo miało znaleźć się w posiadaniu chorążego koronnego⁶⁶.

Na tle obejmowania przez Aleksandra Koniecpolskiego majątków scedowanych mu przez ojca, wywiązał się głośny spór między nim a jego szwagrem, nowo mianowanym wojewodą ruskim, Jeremim Wiśniowieckim. Książę na Łubniach i Wiśniowcu wraz z przywilejem na urząd senatorski otrzymał bowiem także dobra Hadziacz i Bobryk, które należały wcześniej do Stanisława Koniecpolskiego i w 1637 r. zostały przezeń odstąpione synowi wspólnie ze starostwem perejasławskim⁶⁷. Według Władysława Tomkiewicza Jarema miał nie wiedzieć o tym akcie, król zaś rzekomo zapomniał o wcześniejszym przekazaniu majątności hetmańskiemu synowi. Historyk uważa, że błąd popełniła w tej sytuacji kancelaria koronna, która powinna monitorować legalność nadań⁶⁸. Co prawda Stanisław Koniecpolski otrzymał Hadziacz w osobnym przywileju, niemniej w myśl konsensu na cesję tenuty perejasławskiej chorąży koronny miał wraz z nią otrzymać również i te dobra⁶⁹. Podwójne nadanie doprowadziło do ostrego konfliktu między

⁶³ W. Hejnosz, *Daniłowicz Jan Mikołaj z Żurawa, h. Sas (zm. 1649)*, [w:] PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 415; A. Przyboś, *Koniecpolski Aleksander...*, s. 513; C. Степенькин, *Корсунські старости середина XVII–XVIII століть*, „Корсунський Часопис”, 2005, ч. 13, s. 69; K. Chłapowski, *Starostowie niegodowi w Koronie 1565–1795 (Materiały źródłowe)*, Warszawa 2017, s. 192. Według Henryka Litwina Aleksander Koniecpolski otrzymał starostwo korsuńskie w 1641 r. H. Litwin, *Fakcje magnackie na Kijowszczyźnie 1569–1648*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, pod red. J. Urwanowicza, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 63.

⁶⁴ A. Przyboś, *Koniecpolski Aleksander...*, s. 513.

⁶⁵ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce...*, s. 485; *Stanisława Oświęcimsa dyaryusz...*, s. 125.

⁶⁶ Intercyza między Aleksandrem Michałem Lubomirskim a Aleksandrem Koniecpolskim, Warszawa 7 grudnia 1646 r., AGAD, MK, sygn. 190, k. 187–187v; Cesja starostwa płoskirowskiego Aleksandrowi Koniecpolskiemu przez Aleksandra Michała Lubomirskiego, Warszawa 29 grudnia 1646 r., tamże, k. 190v–192.

⁶⁷ Por. przyp. 57; Przywilej Władysława IV na dobra Hadziacze i Bobryk Jeremiu Michałowi Wiśniowieckiemu, Warszawa 4 kwietnia 1646 r., AGAD, MK, sygn. 189, k. 424–425. Wraz z tym nadaniem wojewoda ruski otrzymał także zgodę na dziesięcioletnią eksploatację tamtejszych lasów. Zezwolenie to było dosyć istotne dla magnata, bowiem w przypadku nieurodzaju zboża lub utrudnień w handlu, gospodarka leśna mogła stanowić intratne źródło dochodu. *Robienie towarów leśnych w Hadziaczem i Bobryku temuż pozwolone*, tamże, k. 425–426; L. Podhorodecki, *Stanisław Koniecpolski...*, s. 354–355. Hadziacz początkowo był głównym grodem tenuty założonej w 1634 r., stanowiącej uposażenie urzędu hetmańskiego. [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 3, Warszawa 1882, s. 7.

⁶⁸ W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki...*, s. 169. Wiedza na temat tej cesji nie była powszechnie znanym faktem. Dworzanin Wiśniowieckiego, Bogusław Kazimierz Maskiewicz, po rozstrzygnięciu sprawy Hadziacza na sejmie 1647 r. z utyskiwaniem odnotował: „Przystąpiwszy tedy do sprawy pokazało się to, że za żywota jeszcze swego cesyja pan krakowski synowi swemu uczynił, i przysądżono Hadziacz panu chorążemu koronnemu – a gdybym ja o tym wiedział, byłbym droższym tysiąckiem jakim i drugim z towarzyszem moim Podniesieńskim, kiedyśmy w tym Hadziaczu stacyja wybierali i wybraną porzucili tamże.”. *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac. A. Sajkowski, red. W. Czaplinski, Wrocław 1961, s. 229.

⁶⁹ Por. przyp. 57. *Summariusz generalny dokumentów autentycznych całego archiwum Wiszniowieckie-*

magnatami.

Szybko okazało się, że w dobrach nadanych Wiśniowieckiemu znajdują się ludzie Koniecpolskiego, uniemożliwiający księciu intruzję. Co więcej, chorąży dla podkreślenia swoich praw do Hadziacza wydzierżawił go Marcinowi Dłuskiemu, który był arendarzem tych majątności za życia hetmana wielkiego koronnego⁷⁰. Wobec oporu chorążego koronnego wojewoda ruski w lipcu zajął zbrojnie sporne włości. Według skargi poszkodowanego siedmiotysięczne wojsko Jaremy okrążyło miasto a następnie zdobyło tamtejszy zamek, nie oszczędzając przy tym miejscowej ludności, wobec której dopuściło się licznych grabieży i okrucieństw⁷¹. Pan na Łubniach i Wiśniowcu nie pozostał jednak na zajęciu Hadziacza, polecając swoim ludziom opanowanie także innych miejscowości w dorzeczu Psiołu i Worskli⁷². Niewykluczone, że zajmując większy obszar spodziewał się uzyskać lepszą pozycję w pertraktacjach z chorążym koronnym⁷³. Możliwe również, że działał pod wpływem plotek o śmierci Koniecpolskiego, jakie pojawiły się w tym czasie. Wieści o tym były dość poważnie traktowane nawet na dworze, gdzie zapadły już nawet wstępne decyzje na temat obsady chorągwa koronnego⁷⁴. Gdyby informacje te się potwierdziły Wiśniowiecki mógłby usiłować wejść w posiadanie dóbr swego adwersarza metodą faktów dokonanych.

Aleksander Koniecpolski złożył protestację przeciwko działaniom Wiśniowieckiego, w myśl której oszacował swoje straty na pół miliona złotych, tylko w samych ruchomościach, do czego należałoby doliczyć uszkodzenia murów i zabudowy mieszkalnej Hadziacza. Niewątpliwie ucierpiała także дума młodego magnata, co zapewne miało wpływ na jego nieustępliwość na dalszym etapie konfliktu⁷⁵.

go..., s. 438.

⁷⁰ W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki...*, s. 85–86, 169–170; L. Podhorodecki, *Stanisław Koniecpolski...*, s. 374. Książę oblatował przywilej na włość hadziacką w księgach grodzkich kijowskich 12 czerwca 1646 r., po czym sekretarz królewski Stanisław Karniewski bezskutecznie usiłował wprowadzić Wiśniowieckiego w posiadanie dóbr. *Summariusz generalny dokumentów autentycznych całego archiwum Wiśniowieckiego...*, s. 438. W pomyłce kancelarii królewskiej zorientowano się dosyć wcześnie. Pod koniec maja wojewoda ruski wystosował protest przeciwko zajęciu Mirhoroda, wchodzącego w skład dóbr scedowanych na Aleksandra Koniecpolskiego przez ojca, oraz zapowiedział swój sprzeciw, gdyby chorąży koronny rościł sobie pretensje do majątności, które Wiśniowiecki uważał za swoją własność. Deklaracja magnata stanowiła swego rodzaju element próby sił oraz demonstrację posiadanej pozycji. Była również niechybną zapowiedzią konfliktu między szwagrami. W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki...*, s. 85. Rejestry aktów majątkowych z ziem ruskich Rzeczypospolitej, zebrane w r. 1723 z ksiąg sądowych oraz Metryki Koronnej i Litewskiej z lat 1562–1722, B. Czart., 2468, s. 7.

⁷¹ Постановление сеймового суда об отсрочке, по случаю болезни Русскаго воеводы князя Иеремии Вишневецкаго, разбора жалоби на него короннаго хорунжаго Александра Конепольскаго о вооруженном наезде и захвате слобод Гадяча, Полтавы, Кременчуга і многих других 5 декабря 1646 года, [w:] *Матеріали по історії землевладення князей Вишневецких в Левобережній Україні*, сост. Ф. Николаичик, [w:] *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*, кн. 14, от. 3, под ред. Н. П. Дашкевича і М. Н. Ясинскаго, Киев 1900, s. 182.

⁷² Tamże, s. 183.

⁷³ R. Romański, *Książę Jeremi Wiśniowiecki*, Warszawa 2009, s. 113.

⁷⁴ „Trzy dni jako fama sapie, jakoby p. chorąży koronny polując miał szwankować z konia i szyję złamać. Wakancją już asygnowano, chorągwo p. staroście krakowskiemu, Perehosław jm. p. kancle-rzowi koronnemu, Korsuń p. koniuszemu kor[onnemu], ale jeszcze nie do końca wierzają.”. Krzysztof Obryński do Kazimierza Lwa Sapiehy z Krakowa 19 lipca 1646 r., Biblioteka Narodowa (dalej: BN), Biblioteka Ordynacji Zamoyskiej (dalej: BOZ), rkps 1220, k. 295.

⁷⁵ „так на гоноре и на теле уконтемптовавши, стамтул выигнули, сунеллетигилем доместикам

Choraży koronny oskarżył również wojewodę ruskiego o bezprawne dysponowanie bogatymi w saletrę włościami nad Chorolem i Orzycą, przede wszystkim miastem Chorol⁷⁶. Koniecpolski twierdził, że leżały one na terenie posiadanej przez niego tenuty, utrzymywał że pan na Łubniach zagarnął je siłą oraz negocjował dziedziczne prawo Wiśniowieckich do ich posiadania, na które powoływał się Jarema⁷⁷.

Spór o Hadziacz miał być rozstrzygnięty przez króla podczas sejmu z 1646 r., na którym stawić mieli się obaj magnaci. Choraży uzyskał przy tym mandat poselski z ramienia sejmiku halickiego⁷⁸. Przed rozpoczęciem obrad zadbał także o poparcie szlachty krakowskiej, która zleciła swoim reprezentantom starać się o upomnienie Wiśniowieckiego za bezprawny najazd⁷⁹. Z kolei wojewoda ruski ewidentnie zaniedbał tę kwestię, o czym świadczą instrukcje sejmików wiszeńskiego i łuckiego. Pierwszy z nich zobligował swoich reprezentantów zaledwie do zabiegania u króla o rozwiązanie sporu⁸⁰. Podobne stanowisko przyjęła szlachta wołyńska, która jednoznacznie popierała

забрали, местечка инные, праву доживотному уроженого хоружого коронного поддлежные, опановали, до шкод и спустошения великого добра наши, которые себе на пяткроть сто тысячей золотых, добр самых не кладучи, рахует длятор...". Постановление сеймового суда об отсрочке..., s. 183.

⁷⁶ Warto wspomnieć w tym miejscu, że w 1644 r. Jeremi Wiśniowiecki zastawił Chorol na okres 3 lat związanemu z rodziną Koniecpolskich gubernatorowi kudackiemu, Janowi Wojsławowi Żółtowskiemu (dowodził on twierdzą z upoważnienia Stanisława Koniecpolskiego). *Powtórna kwerenda w Kijowie reszty tranzakcji różnych. Kwerenda ksiąg ziemskich i grodzkich kijowskich w magistracie kijowskim znajdujących się od roku 1570 do roku 1640*, НБУВ, ф. 1, нр 4104 (brak paginacji); M. Dubiecki, Kudak. *Twierdza kresowa i jej okolice*, Warszawa 1900, s. 83

⁷⁷ Diariusz sejmowy 1646 r., Biblioteka Raczyńskich, rkps 11, s. 17–18; Решение сеймового суда по делу коронного хорунжаго Александра Конецпольскаго с Русским воеводой, князем Иеремиею Вишневецким, в силу которого последний обязывается возвратить первому самовольно присвоенным им себе земли по рр. Хоролу и Ржице, а назначенные сеймем комиссары должны обмежевать эти земли и описать их границу. 3 января (!) 1646 г., [w:] *Матеріали по історії землевладенія князей Вишневецких...*, s. 177. Zarzuty te były bezpodstawne, bowiem Wiśniowieccy posiadali od 1590 r. przywileje królewskie przyznające im prawo do ziem w dorzeczu Suły. Aleksander Koniecpolski natomiast niezgodnie z prawdą utrzymywał, że rzeki Psioł i Orzyca, nad którymi leżał Chorol, nie są dopływami Suły. I. Czamańska, *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007, s. 106–107, 170. Roszczenia wobec posiadłości Wiśniowieckiego na terenie starostwa perejasławskiego zgłaszał już ojciec chorażego koronnego w 1642 r., twierdząc, że 40 miast założonych na tym obszarze przez pana na Łubniach i Wiśniowcu znajduje się na gruntach królewskich. Dzięki mediacjom, w których brał udział kanclerz wielki litewski Albrycht Stanisław Radziwiłł, załagodzony konflikt powstały na tym tle. Niemniej hetman wielki koronny zapowiedział, że nie odstąpi od swojego prawa do obszaru skolonizowanego przez Wiśniowieckiego. Wobec tego sprawę zawieszono zakładając, że w przyszłości odbędzie się sąd przyjacielski, który przeanalizuje podstawy prawne obydwu stron do posiadania spornych dóbr i ostatecznie rozstrzygnie problem. A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce...*, s. 327; П. Кулаковський, *Сеймик волинського воєводства і сейм Речі Посполитої 1642 року*, [w:] *Кріз століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя*, ред. О. Вінніченко, Г. Гмітерек, Л. Зашкільняк, А. Заяць, О. Купчинський, Н. Яковенко, Львів 2012, s. 507–508.

⁷⁸ Laudum sejmiku halickiego, Halicz 6 września 1646 r., [w:] AGZ, t. 24: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1931, s. 57.

⁷⁹ „Upomnią się tedy ichm. panowie poslowie, aby tak szkodliwe inconvenientia stamtąd nie wychodziły, gdzie custodia i tutela ma być libertatum. Ostrzegą oraz i tego, aby kto ad importunam instantiam drugi na dawne posesyje uprosiwszy sobie przywilej, nie wprzód de facto niż de iure i non per violentia prawo swoje windykował.”. *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 2: 1621–1648, wyd. A. Przyboś, Kraków 1953, s. 312.

⁸⁰ Instrukcja sejmiku wiszeńskiego posłom na sejm. W Wiśni, 13 września 1646, [w:] AGZ, t. 20, t.

Wiśniowieckiego w jego wcześniejszym sporze o Rumno z marszałkiem nadwornym koronnym Adamem Kazanowskim⁸¹. Nieśmiało w jego interesie stawał sejmik województwa czernihowskiego, domagając się, aby wiadome w całej Rzeczypospolitej zasługi księcia zostały odpowiednio wynagrodzone⁸².

Jeremi Wiśniowiecki nie mógł przybyć na obrady jesienno-zimowego sejmu 1646 r. z powodu niedyspozycji zdrowotnej, wysłał jednak do Warszawy pełnomocnika w osobie stolnika braclawskiego Jana Baranowskiego⁸³. Sługa wojewody przybywszy na obrady przedstawił plenipotencję, w której książe wyjaśniał powody swojej absencji⁸⁴. Miało to jednak miejsce przeszło tydzień po terminie rozpatrywania sprawy wyznaczonym przez króla, przez co nie mógł on zapobiec wydaniu nieprzychylnego wyroku w sprawie swojego pryncypała⁸⁵. Według kanclerza wielkiego litewskiego, Albrychta Stanisława Radziwiłła, Koniecpolski „co chciał, to otrzymał dekretem sejmowym, bo wojewoda nie przedstawił przeciwnego dowodu”⁸⁶. Uznano, że Wiśniowiecki nie ma praw do Chorola i okolicznych majątności oraz pod groźbą banicji nakazano mu ich zwrot. Ponadto zadecydowano o wysłaniu komisji mającej wytyczyć granicę między dziedzicznymi ziemiami wojewody ruskiego a dobrami Rzeczypospolitej. Rozstrzygnięcie problemu Hadziacza odroczone natomiast do następnego sejmu zastrzegając, że Wiśniowiecki będzie musiał złożyć przysięgę, iż choroba była rzeczywistą przyczyną jego absencji⁸⁷.

Według relacji anonimowego obserwatora tych wydarzeń na korzyść dla chorążego koronnego decyzję króla oraz przychylny mu stanowisko senatu wpływały zasługi i sława jego nieodżałowanego ojca. Atmosfera wokół osoby wojewody ruskiego była zaś na tyle nieprzychylna, że podobno już podczas sejmu zapadły nieformalne postanowienia dotyczące wyniku komisji, która w lutym 1647 r. miała

1, s. 495.

⁸¹ Інструкція дворян Вольнских послам, отправленным на Варшавский сейм бывшій в 1646 году. 1646 сентября 13. [w:] *Архив Югозападной Росіи издаваемый временною комиссією для разбора древних актов*, ч. 2: *Постановленія дворянских провинціальных сеймов, в Югозападной Росіи*, т. 1, ред. Н. Д. Иванішев, Киев 1861, s. 332. O doprowadzenie do zgody między magnatami mieli zabiegać u króla także posłowie z ramienia sejmiku lubelskiego. Instrukcja szlachty województwa lubelskiego posłom na sejm warszawski. Lublin 13 września 1646 r., Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Księgi grodzkie lubelskie (dalej: KGL), Relacje manifestacje oblaty (dalej: RMO), sygn. 74, k. 802.

⁸² П. Кулаковскій, *Інструкція сейміку Чернігівського воеводства 1646 року*, „Україна Модерна”, 2001, ч. 6, s. 113–138.

⁸³ Постанове́ніе сеймоваго суда об отсрочке..., s. 185.

⁸⁴ Tamże.

⁸⁵ Sąd sejmowy miał rozpatrywać sprawę Wiśniowieckiego 26 listopada, Baranowski zaś przybył do Warszawy prawdopodobnie dopiero 5 grudnia. Tamże; Реше́ніе сеймоваго суда по делу короннаго хорунжаго Александра Конецпольскаго с Русским воеводой, князем Іеремією Вишневецким..., s. 177–178.

⁸⁶ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce...*, t. 3: 1647–1656, s. 13.

⁸⁷ *Summariusz generalny dokumentów autentycznych całego archiwum Wiszniowieckiego...*, s. 440. Ilona Czamańska uważa, że narzucenie tego obowiązku wojewodzie ruskiemu stanowiło wyraz negatywnego stosunku do księcia, ponieważ według zwyczajowej procedury aktu tego rodzaju żądano dopiero po dwukrotnym niestawieniu się pozwanego przed sądem. I. Czamańska, *Wiśniowieccy...*, s. 184. Faktycznie jednak warunek ten formalnie został spełniony, bowiem wobec nieobecności wojewody ruskiego na sądzie sejmowym 26 listopada rozpatrywanie sprawy przelożono na dzień 1 grudnia. Реше́ніе сеймоваго суда по делу короннаго хорунжаго Александра Конецпольскаго с Русским воеводой, князем Іеремією Вишневецким..., s. 177–178.

zrewidować granice jego dóbr⁸⁸. Powszechnie uważano, że Hadziacz na przyszłym sejmie zostanie przyznany Koniecpolskiemu. Na dodatek osoby z otoczenia Adama Kazanowskiego zaczęły kwestionować legalność wyroku w sprawie Rumna, podnosząc, że zapadł on w drodze układów⁸⁹.

Aleksandrowi Koniecpolskiemu niewątpliwie sprzyjała nieobecność jego adwersarza. Wiele osób domniemywało, że książę celowo symulował chorobę z pewnego rodzaju wyrachowania, które nie pozwalało mu stawić się na sąd sejmowy⁹⁰. Niekorzystne dla Wiśniowieckiego były także napięte relacje z Władysławem IV na przestrzeni ostatnich dwóch lat. Były one nadwyrażone chociażby przez wspomniany wcześniej konflikt o Rumno, który wojewoda ruski toczył z faworytem władcy⁹¹. Kluczowe mogło być jednak stanowisko pana na Łubniach i Wiśniowcu wobec planowanej przez króla wojny z Portą Otomańską. Monarcha poszukując poparcia dla tego projektu nie mógł pominąć magnata dysponującego kilkudziesięcioletnią prywatną armią. W związku z tym nie można wykluczyć, że nadanie Wiśniowieckiemu urzędu senatorskiego oraz Hadziacza i Bobryka miało skłonić go do opowiedzenia się za zamysłami panującego⁹². Władca uświadomił księcia o swoich zamiarach w czerwcu 1646 r. Ku zaskoczeniu Władysława IV Jarema dowiedziawszy się o planowanej wojnie „w oczy sprzeciwił się królowi i niezadowolony wyszedł z sali”⁹³. Jego reakcja niewątpliwie miała wpływ na późniejsze relacje z monarchą, który z oburzeniem przyjmował krytykę przeciwników konfliktu z sułtanem⁹⁴. Nie bez znaczenia mogły być także kiepskie stosunki Wiśniowieckiego z posiadającym duże wpływy na dworze kanclerzem wielkim koronnym Jerzym Ossolińskim⁹⁵.

W drugiej połowie 1646 r. Aleksander Koniecpolski i Jeremi Wiśniowiecki wyraźnie zaczęli zabiegać o względy Władysława IV. W niewielkiej mierze mogło to mieć związek z toczonym przez nich sporem, głównym powodem starań o królewską życzliwość były natomiast nadzieje obydwu na uzyskanie buławy polnej koronnej, spodziewano się bowiem, że zgodnie z praktyką, zawakuje ona po przewidzianym awansie Mikołaja Potockiego na hetmaństwo wielkie. Wśród pretendentów do tego urzędu znaleźli się również wojewoda podolski Stanisław Rewera Potocki, wojewoda

⁸⁸ „Jm. p. chorąży koronny wielki tu poznał Królestwa IchM fawor, senatu i koła poselskiego, przy wielkiej od wszystkich kondolencyj straty ojca i Hadyacza. Wygrał Chorol rzekę na 20 mil i Orzycę na 15 mil idące ze wszystkimi miastami i osadami, które książę jm. Wiśniowiecki od 40 [lat – przyp. A. G.] pro bonis haereditaris do swojej trzymał Bajbuszczyzny de occupatis nakazaną sub taxo et sub paena perpetuae banitionis, a przydani kommissarze ad intrannitendum, którzy pro decima februari zjechać mają (i niemało już się obiecało)”. NN do NN z Warszawy 12 grudnia 1646 r., B. Czart., rkps 141, s. 331–332.

⁸⁹ „i o Hadiacz tuszą, że wygra i Rumno chcąc wzruszyć dekret jako niesłuszny, ex conducto ferowany”. Tamże, s. 332.

⁹⁰ W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki...*, s. 170.

⁹¹ Spór ten zakończył się zachowaniem przez Wiśniowieckiego praw do Rumna w zamian za wypłatę Kazanowskiemu rekompensaty w wysokości 100 tys. zł. W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki...*, s. 138–147.

⁹² Tamże, s. 157.

⁹³ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce...*, s. 499.

⁹⁴ W. Czermak, *Plany wojny tureckiej...*, s. 268. Rzekomo Władysław IV podsumował postawę, krytykującego projekt wojny z Portą, wojewody krakowskiego Stanisława Lubomirskiego stwierdzeniem, iż „złośliwość i starość zrobiły zeń wariata”. Tamże.

⁹⁵ W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki...*, s. 137–138.

czernihowski Marcin Kalinowski oraz podczaszy koronny Mikołaj Ostroróg⁹⁶.

W sierpniu 1646 r. Władysław IV udał się wraz z małżonką do Lwowa, w celu przeprowadzenia przeglądu wojska mobilizowanego na planowaną wojnę turecką. Wojewoda ruski, usiłując wykorzystać ten fakt dla poprawy nadwyrężonych stosunków z monarchą, przed wyjazdem władcy z miasta zaprosił go do Białego Kamienia, gdzie od 18 do 19 sierpnia podejmował parę królewską i towarzyszący jej dwór wystawną gością⁹⁷. Następnie monarcha wraz z orszakiem udał się do Podhorców, gdzie został równie uroczysto przyjęty przez Aleksandra Koniecpolskiego. Gospodarz wyjechał przed Władysława IV w asyście kilkusetosobowego oddziału prywatnego wojska złożonego z kozaków i dragonii. Rzekomo monarszy goście chorążego koronnego byli zachwyceni jego rezydencją. Nazajutrz, dnia 20 sierpnia, zaprosił on króla na polowanie, które zakończono w Brodach. Przed opuszczeniem Podhorców przez parę królewską Koniecpolski wręczył swym gościom drogocenne podarki. Jak odnotował autor anonimowego listu, w którym opisano wizyty władcy w magnackich majątnościach: „rozumieli dworscy, że miał pan chorąży certare z ks[ię]ciem dostatkami”⁹⁸. Podczas pobytu w dobrach chorążego koronnego Władysław IV podjął decyzję w kwestii obsady hetmaństwa polnego. Ostatecznie władca, dość niespodziewanie, przyznał ten urząd Marcinowi Kalinowskiemu, za którym agitował Jerzy Ossoliński⁹⁹. Niewykluczone więc, że podczas prywatnych rozmów z królem żaden ze skłóconych magnatów nie zadeklarował jednoznacznego poparcia dla projektów wojny z Portą.

Napięcie narosło wokół sporu o Hadziacz pozwalalo przypuszczać, że odbije się on głośnym echem podczas wiosennego sejmu z 1647 r. Koniecpolski pomimo uzyskania przychylnych dla siebie postawień musiał potraktować ambicjonalnie najazd na swoje dobra. Z drugiej strony krzywdzący dla Wiśniowieckiego wyrok w sprawie Chorola oraz zapowiedź konieczności złożenia upokarzającej przysięgi nastawiała go agresywnie wobec zbliżających się obrad. Co więcej, pan na Łubniach i Wiśniowcu zablokował działania komisji granicznej wysłanej do jego dóbr oświadczając, że „poddani osadnicy do niego należą, a dóbr ustępował w szczuplejszych granicach”¹⁰⁰. Według Albrychta Stanisława Radziwiłła napiętą atmosferę dodatkowo podsycali klienci obydwu magnatów, którzy pogłębiali konflikt upatrując w nim własnych korzyści¹⁰¹. Według kanclerza wielkiego litewskiego rozsiewali oni pogłoski, w myśl których:

⁹⁶ *Stanisława Oświęcima dyaryusz...*, s. 148–149. Początkowo Władysław IV otrzymał zaproszenie tylko od Koniecpolskiego, przed wyjazdem pary królewskiej ze Lwowa do miasta przybył jednak Wiśniowiecki i zaproponował monarsze gościnę w swoich dobrach. Z listu naocznego świadka tych wydarzeń, referendarza litewskiego Stanisława Naruszewicza, wynika, że władca do ostatniej chwili wahał się nad wizytą u wojewody ruskiego. Stanisław Naruszewicz do Kazimierza Lwa Sapiehy ze Lwowa 18 sierpnia 1646 r., BN, BOZ, rkps 945, s. 112.

⁹⁷ *Stanisława Oświęcima dyaryusz...*, s. 149; Andrzej Leszczyński do Kazimierza Lwa Sapiehy z Leszna 27 sierpnia 1646 r., ЛННБВ, ф. 103, ор. 1, с. 1388, к. 1; NN do NN z Jarosławia 28 sierpnia 1646 r., BN, BOZ, rkps 855, k. 447.

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ Tamże; *Stanisława Oświęcima dyaryusz...*, s. 149. Według Stanisława Naruszewicza, król podjął decyzję w tej sprawie podczas pobytu w Brodach. Stanisław Naruszewicz do Kazimierza Lwa Sapiehy z Jarosławia 28 sierpnia 1646 r., BN, BOZ, rkps 945, s. 114.

¹⁰⁰ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce...*, t. 3, s. 13.

¹⁰¹ Tamże, s. 14.

król zachęcał wojewodę, aby nie ustępował z dóbr Hadziacz, a z drugiej strony obiecywał chorążemu, że zmusi wojewodę do ich oddania. Mówiono że potwierdził to dokumentem królewskim¹⁰².

Wiśniowiecki pod koniec grudnia wysłał list do Władysława IV, w którym skarżył się na wyrok sądu sejmowego¹⁰³. Obaj magnaci zabiegali ponadto o poparcie panów braci przed zbliżającymi się obradami, nie udało się jednak odnaleźć korespondencji, która pozwoliłaby dokładniej przybliżyć ich działania. Sejmiki odnoszące się do tej sprawy w instrukcjach poselskich, obliżowały swoich reprezentantów raczej do zabiegania u władcy o doprowadzenie do zgody między zwaśnionymi magnatami, aniżeli do konkretnych rozwiązań¹⁰⁴. Koniecpolskiego wyraźnie poparła szlachta krakowska, o której względu zabiegał także wojewoda ruski¹⁰⁵. Domagała się ona wyegzekwowania dekretu dotyczącego zwrotu chorążemu Chorola oraz przeprowadzenia komisji granicznej w dobrach Wiśniowieckiego¹⁰⁶. Za panem na Łubniach i Wiśniowcu opowiedział się natomiast sejmik lubelski, który apelował:

dóbr tych swoich dziedzicznych, które pro bene mentis in Patriam antecessorem księżęcia jmci od Królów IchM za konsensem wszystkich stanów Rzeczypospolitej konferowane są zasługując sam ex persona sua zostawał i pacifica possessione¹⁰⁷.

Stanowisko obydwu sejmików dotyczyło sprawy Chorola, co pozwala sądzić, że magnaci prowadząc akcję propagandową przed sejmem 1647 r. skupili się głównie na tej kwestii.

Sejm zwołany na dzień 2 maja zapowiadał się bardzo niespokojnie, z uwagi na dążenie szlachty do definitywnego zablokowania królewskich planów wojny z Portą¹⁰⁸. Na kilka dni przed jego rozpoczęciem z niecierpliwością wypatrywano przybycia Jaremy oraz jego potencjalnych posunięć¹⁰⁹. Wojewoda ruski zjawił się w Warszawie

¹⁰² Tamże, s. 13.

¹⁰³ Jeremi Wiśniowiecki do Władysława IV z Wiśniowca 30 grudnia 1646 r., НБУВ, ф. 1, нр 5964, к. 22–23.

¹⁰⁴ Instrukcja szlachty województwa braclawskiego dana posłom na sejm warszawski złożony na dzień 2 maja 1647 r., Winnica 11 kwietnia 1647 r., Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 43, оп. 1, спр. 1, к. 67v; Laudum sejmiku wiszeńskiego. W Wisni, 11 kwietnia 1647, [w:] AGZ, t. 20, s. 508.

¹⁰⁵ *Terminata różnych rzeczy, które się działy od roku 1648 do roku pańskiego 1664*, ЛИНБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 189, s. 44.

¹⁰⁶ „Wielką ruinę sprawiedliwości świętej i laesionem legis publicae być widzimy, że dekret per controversiam na sejmie blisko przeszłym o Horol ferowany in executionem przywiedziony nie jest, ale exceptionibus nulliter illatis komisya protracta została. Za czym instabunt ichm. panowie poslowie, aby indilate ten dekret egzekwowany i komisya do skutku przywiedziona została.”. *Akta sejmikowe województwa krakowskiego...*, s. 332.

¹⁰⁷ Instrukcja szlachty województwa lubelskiego posłom na sejm warszawski, Lublin 11 kwietnia 1647 r., APL, KGL, RMO, sygn. 75, k. 313.

¹⁰⁸ L. Kubala, *Jerzy Ossoliński...*, s. 246.

¹⁰⁹ „ks[ie]cia Wiśniowieckiego co dzień się tu cum comitatu numeroso spodziewają. Con sprawi na tym sejmie? Czas pokaże.”. Michał Meger do Hieronima Pinocciego z Warszawy 28 kwietnia 1647 r., Biblioteka Jagiellońska, rkps 49, s. 257.

już 29 kwietnia, co dawało mu możliwość nieformalnego oddziaływania na członków sądu sejmowego¹¹⁰. Wraz z nim przybyło, według różnych przekazów, od 1500 do 4000 prywatnych żołnierzy¹¹¹. Podobnie liczną asystą dysponował także chorąży koronny, który dotarł na miejsce obrad dopiero 5 maja¹¹². Liczebność magnackich orszaków miała zapewne być demonstracją siły ich stronnictw, ponadto przywożąc mnogie zastępy sług chcieli oni wywrzeć presję psychologiczną na osobach, które miały podejmować decyzje w ich sprawie¹¹³.

Wiśniowiecki w pierwszych dniach sejmu zdążył wyrobić sobie pewną przewagę. Wynikała ona, jak wspomniano, z wcześniejszego przyjazdu księcia oraz pełnionej przezeń urzędu. Ten bowiem dawał mu możliwość wygłoszenia wotum w senacie, w którym mógł szeroko przedstawić swoje argumenty. Naturalnie wojewoda ruski nie omieszczał wykorzystać tej sposobności¹¹⁴. Władysław IV dnia 13 maja polecił wnieść do rozpatrzenia sprawę Hadziacza i Chorola. W kwestie z tym związane zaangażowany został królewicz Kazimierz, na którego prośbę władca wyznaczył deputatów do prowadzenia mediacji. Kilkukrotne spotkania komisji nie przyniosły żadnego rezultatu, w związku z czym zdecydowano powstrzymać się z dalszymi działaniami do przyjazdu hetmanów koronnych¹¹⁵. Potocki z Kalinowskim dotarli do Warszawy 17 maja i następnego dnia dołączyli do senatorów usiłujących zakończyć magnacki spór. Po zadeklarowaniu przez nich pomocy w załagodzeniu konfliktu, król wyznaczył na 20 maja termin rozpatrzenia sprawy¹¹⁶.

Koniecpolski dostrzegając zmianę sytuacji na swoją niekorzyść blokował negocjacje, niewątpliwie usiłując przy tym upokorzyć swego adwersarza. Chorąży koronny uparcie „nie chciał do niczego przystępować, aż ksiązę Wiśniowiecki

¹¹⁰ Aus den Diarien Andres Adersbach's, [w:] *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Politische Verhandlungen*, bd. 1, herausg. B. Erdmannsdörfer, Berlin 1864, s. 227.

¹¹¹ Według relacji sługi Wiśniowieckiego, Bogusława Kazimierza Maskiewicza, ksiązę miał przywieść ze sobą do Warszawy 4000 piechoty i drobniejszego ludu. *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów...*, s. 229. Liczby podane przez tegoż są z pewnością mocno przesadzone. Agent kurfirsta brandenburskiego, Anders Adersbach, zanotował, że wraz wojewodą ruskim przybyło 300 żołnierzy piechoty, 200 kolas oraz 29 wozów (rittwagen). Aus den Diarien..., s. 227. Z diariusza sejmowego gdańskich posłów wynika natomiast, że Wiśniowiecki miał przy sobie ok. 1500–2000 wojska. *Recess des im Jahre 1647 in Warschau gehaltenen dreiwöchigen Reichstages*, Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300,29/128, k. 99. Wiśniowiecki początkowo planował sprowadzić do Warszawy także artylerię, jednakże z uwagi na trudności związane z jej transportem zdecydował się pozostawić ją na Zadnieprzu. J. Widacki, *Kniaź Jarema*, Katowice 1984, s. 43.

¹¹² W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki...*, s. 174. Według Jana Widackiego Koniecpolski przybył w dużo skromniejszej asyście niż Wiśniowiecki. J. Widacki, *Kniaź Jarema...*, s. 43.

¹¹³ A. Korytko, „Pobieżę do Warszawy, gdy tego będzie trzeba”. *Kwestia motywacji senatorów do uczestnictwa w obradach sejmowych za Władysława IV Wazy*, „Echa Przeszłości”, 2018, t. 19/1, s. 167.

¹¹⁴ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce...*, t. 3, s. 17–18.

¹¹⁵ Tamże, s. 21. W skład komisji oprócz królewicza Kazimierza weszli, od tronu: arcybiskup lwowski, biskup krakowski Piotr Gembicki, biskup poznański Andrzej Szoldrski, biskup chełmiński Andrzej Leszczyński, kanclerz wielki koronny Jerzy Ossoliński, kanclerz wielki litewski Albrycht Stanisław Radziwiłł oraz podkanclerzy litewski Kazimierz Lew Sapięha. Deputatami ze strony Wiśniowieckiego byli: starosta łomżyński Hieronim Radziejowski, podsędek braclawski Mikołaj Kossakowski oraz Jerzy Ponętowski, zaś Koniecpolski miał za sobą biskupa włocławskiego Mikołaja Wojciecha Gniewosza, referendarza koronnego Aleksandra Zaleskiego oraz podsędką kamienieckiego. Tamże.

¹¹⁶ Tamże, s. 29–31.

jurament wprzody wykona, jako prawdziwie był chory podczas przeszłego sejmu¹¹⁷. Na wieść o tym wojewoda ruski pod koniec dnia poprzedzającego termin sądu sejmowego miał wygłosić mowę do towarzyszących mu sług, w której zwrócił się do nich z prośbą,

aby wszyscy przy nim stali i na jego początek patrzeli, a potem kończyli to, co on zacznie. Bo z tym się deklarował, że jeśli przysięże zaraz wstawszy chorążego szablą miał ciąć i wszystkich siec, którzy by się przy nim oponowali, by i króla samego. A wy – powiada – wszyscy co do jednego dworni studzy i młódz do senatorskiej izby wciśnijcie się, a posiłkujcie mię¹¹⁸.

Deklaracja Wiśniowieckiego dodatkowo podgrzała atmosferę wokół konfliktu. Chorąży koronny twardo domagał się złożenia przysięgi, od czego nie odwiódł go nawet dwugodzinne publiczne namowy. Ustąpił dopiero przywiedziony siłą przed oblicze króla przez Mikołaja Potockiego i Albrychta Stanisława Radziwiłła¹¹⁹. Spór zakończono ostatecznie dopiero w ostatnich dniach sejmu nakazując Wiśniowieckiemu zwrot Hadziacza. Koniecpolskiemu przyznano również Chorol, uznano jednak, że wchodzi on w skład dóbr dziedzicznych wojewody ruskiego, w związku z czym chorąży koronny został zobowiązany do wypłacenia mu rekompensaty w wysokości 100 tys. zł¹²⁰.

Uгода ta została wypracowana w trakcie długich rozmów, jakie obydwaj magnaci osobno odbywali z królem. Albrycht Stanisław Radziwiłł zanotował w swoim pamiętniku, że przy wyrażaniu podziękowań królowi za pośrednictwo w rozwiązaniu sporu mieli oni niezbyt szczerze uściśnąć sobie dłonie i osobno opuścić Warszawę. Według tej relacji krótko po wyjeździe Koniecpolski miał zachorować¹²¹. W liście kasztelana wojnickiego Michała Stanisława Tarnowskiego do Krzysztofa Skotnickiego znajduje się natomiast zgola odmienna informacja, według której chorąży koronny i wojewoda ruski wespół z Mikołajem Potockim oraz Marcinem Kalinowskim udali się z peregrynacją do Częstochowy i Krakowa. Co więcej, adresat listu nie wykluczał, że w takim samym składzie mogli oni także wyjechać na Podole¹²².

Okoliczności zakończenia sporu o Hadziacz i Chorol skłaniają do zastanowienia nad możliwością pojawienia się w tym czasie planu prowokacyjnych wypraw na ziemie Tatarów krymskich, jakie Koniecpolski i Wiśniowiecki zorganizowali jesienią

¹¹⁷ *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów...*, s. 228.

¹¹⁸ Tamże, s. 229.

¹¹⁹ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce...*, t. 3, s. 31.

¹²⁰ Tamże, s. 31, 43

¹²¹ „Potem rozeszli się, podawszy sobie ręce chyba niezbyt szczerze, bo chorąży powiedział do mnie <<co pomoże zgoda, która szybko wybuchnie nienawiścią?>> Więcej ze sobą nie rozmawiali i każdy z nich opuścił Warszawę. W krótki czas później chorąży popadł w chorobę, ale z niej wyszedł”. Tamże, s. 43.

¹²² „a ostatek tych trzech niedziel czasu tak wszystko Pan Bóg pofortunil, że wszystko ad mentem RP stanęło z ukontentowaniem JKMc i obudwóch izbów senatorskiej i poselskiej i odia privata, które już były w dalekie zaszły intrygi swoje uspokojone z łaski Bożej między ks[ia]ż[ę]ciem jmc[ie] p. wojewodą ruskim a jm. p chorążym koron[nym] i teraz w jednej komitywie spólnie obadwa i jm. p. krakowski hetman koronny i jm. p w[o]j[w]o[da] czerniehowski hetman polny z ichmciami peregrynują do Częstochowy, i do Kalwaryi, i do Krakowa. Podobno też w tejsze kompanii i nazad na Podole powrócą...”. Michał Stanisław Tarnowski do Krzysztofa Skotnickiego z Tarnodworu 5 czerwca 1647 r., B. Czart., rkps 141, s. 185.

1647 r. Wiele wskazuje na to, że przy okazji osobistych rozmów z Władysławem IV, formalnie związanych z rozstrzygnięciem konfliktu, debatowano również nad zaangażowaniem magnatów w wojenne plany króla. Obydwaj oni popierali bowiem w tym czasie zdecydowane działania przeciwko Chanatowi¹²³. Większość historyków przypuszcza, że ich ekspedycje miały pobudzić ordyńców do ataku na Rzeczpospolitą, który mógłby zostać wykorzystany przez władzę jako pretekst do rozpoczęcia wojny z Tatarami, a następnie z Portą Otomańską¹²⁴. Henryk Litwin dodaje do tego, że była to także symboliczna zapowiedź zamiaru przejęcia kontroli nad Dzikimi Polami¹²⁵. Co prawda brakuje jednoznacznych dowodów na to, że jesienne wyprawy Koniecpolskiego i Wiśniowieckiego w stępy tatarskie były realizacją królewskiego zamysłu, niemniej istnieją po temu poważne przesłanki. Szczególnie istotne w tym względzie wydają się rewelacje na temat wspólnej podróży magnatów z dowódcami wojska koronnego, podczas której mogło dojść do ustaleń dotyczących planowanych ekspedycji¹²⁶. Zresztą, jak słusznie zauważa Władysław Tomkiewicz, tego rodzaju akcje nie mogły się odbyć bez porozumienia z władzami centralnymi¹²⁷.

Oficjalnie Aleksander Koniecpolski w październiku 1647 r. wyprawił się z prywatną armią w Dzikie Pola bez porozumienia z hetmanem¹²⁸. W jego oddziałach znaleźli się, m.in.: strażnik koronny Samuel Łaszczyca, pułkownik oddziałów księcia Dominika Zasławskiego Ostrogińskiego, Krzysztof Korycki, oraz pułkownicy wojsk zaporoskich: Stanisław Michał Krzyczewski (czechryński) oraz Aleksander Brzuchański (białocerkiewski). Wyprawa rozpoczęła się w Uściu, skąd przez Mikulińce, Płoskirów, Bar i Korsuń przemieszczano się w kierunku przeprawy na dniewprowej wyspie Borchuń¹²⁹. Chorąży posłał przodem forpocztę, celem zlokalizowania ordy, która w liczbie 15 tys.

¹²³ B. Florja, *Plany wojny tureckiej Władysława IV a Rosja (1644–1646)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1992, t. 36, s. 140. Jeremi Wiśniowiecki w tym czasie zdawał się popierać agresywną politykę wobec Tatarów. Opowiadał się, m.in., za wstrzymaniem wypłaty upominków oraz pozostawieniem wojsk w gotowości na wypadek ich najazdu. A. Goszczyński, *Wokół wyprawy Jeremiego Wiśniowieckiego w stępy tatarskie z 1647 roku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 2016, t. 143, s. 307.

¹²⁴ Ludwik Kubala twierdzi, że autorem tego pomysłu był Jerzy Ossoliński. Według badacza kanclerz wielki koronny spodziewał się, że magnackie wyprawy pobudzą Tatarów do najazdu na Rzeczpospolitą, który ów planował odeprzeć z pomocą Państwa Moskiewskiego (celem czego z poselstwem do cara udał się kasztelan kijowski Adam Kisiel). Następnie, w ramach działań odwetowych, Kozacy mieli przeprowadzić łupieżcze wyprawy na wybrzeża Morza Czarnego dla sprowokowania Turków do ataku. W przypadku powodzenia tego planu król miał wyruszyć z wojskiem przeciwko armii sułtana nad dolny Dunaj. L. Kubala, *Jerzy Ossoliński...*, s. 252.

¹²⁵ H. Litwin, *Posadami wielkich miast...*, s. 217.

¹²⁶ Adam Kersten uważa, że do wypraw magnackich doszło za wiedzą króla, lecz bez zgody hetmana wielkiego koronnego. A. Kersten, *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Lublin 2005, s. 143.

¹²⁷ W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki...*, s. 178–179.

¹²⁸ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce...*, t. 3, s. 55.

¹²⁹ Kronika wydarzeń historycznych z lat 1598–1699, Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: BPAUPAN), rkps 967, s. 232. Fragmenty kroniki zostały ogłoszone drukiem jako „Krótki latopis o wojnach Polaków z Kozakami z lat 1647–1656”. Краткая Летопись о войнах поляков с козаками, 1647–1656, [w:] *Памятники изданные Киевского комиссией для разбора древних актов*, т. 1, от. 3, Киев 1898, s. 173–195. Fragment dziewiętnastowiecznego rosyjskiego wydania dotyczący lat 1647–1648 opublikowano w aneksie pracy Witolda Biernackiego poświęconej bitwie pod Żółtymi Wodami i Korsuniem. W. Biernacki, *Żółte Wody – Korsuń 1648*, Warszawa 2004, s. 201–204.

obozowała na Koczucharach. Koniecpolski na wieść o tym podzielił swoje wojsko. Tabor pozostawił nad rzeką Ingulcem Małym, sam zaś z lekką jazdą oraz setką wozów ruszył przeciwko Tatarom. Magnatowi nie udało się jednak zaskoczyć bisurmanów, którzy z powodu bajramu powrócili na Krym¹³⁰. Po nieudanym wypadzie chorąży koronny powrócił na Borchuń, gdzie ponownie podzielił wojsko, które następnie wysłał na ułusy. Tym razem zaowocowało to wzięciem jeńców oraz zdobyciem łupów¹³¹. W liście Mikołaja Potockiego do Władysława IV z 21 listopada można odnaleźć informację, iż Brzuchański miał napaść na jeden z ułusów i wziąć ok. 30 poddanych chana w niewolę¹³². Z kolei w wiadomości z 3 grudnia 1647 r. hetman wielki koronny donosił, iż:

Tatarowie przed tygodniem, tak do paszy sylistryjskiego, jako też do Porty, pobiegli dając znać, iż jm. p. chorąży koronny hostiliter najachawszy Tatarów, gdzie dobytki swoje pasą, zabrał im 10000 owiec, koni 3000, wołów 2000 i Tatarów kilkadziesiąt¹³³.

Następnie Koniecpolski ponownie połączył się z taborem i wyruszył w drogę powrotną kierując się w stronę Kudaku. W trakcie trzydniowego postoju nad Bazawłukiem odbyła się narada chorążego koronnego z dowódcami, podczas której postanowiono podzielić siły. Tabor wyprawiono do Kryłowa, zaś sam magnat komunikiem udał się „ku Kodakowi ponad Dnieprem, aby wszystkie porohy widział na Dnieprze”¹³⁴.

W przeciwieństwie do ekspedycji Wiśniowieckiego, który nie napotkał na swej drodze bisurmanów i zawrócił dotarłszy do Perekopu, wyprawa chorążego koronnego miała wybitnie prowokacyjny charakter¹³⁵. Wielu współczesnych było przekonanych, że obaj magnaci wyruszyli w Dzikie Pola w pogoni za sławą i łupami. Pojawiało się także wiele plotek dotyczących ich przebiegu oraz przyczyn¹³⁶.

¹³⁰ *Kronika wydarzeń historycznych...*, s. 232–233. „jm. p. chorąży koronny już z Pól powrócił, który głęboko dosyć w Perekopie(!) swoją odprawował peregrynacją, nie tak jednak wiele jasyru, jako sobie tuszył, wziąć mu przyszło z tej miary, że orda bajram odprawując w inszy się kąć zemknęła.” Jan Sapieha do Kazimierza Lwa Sapiehy z Żaran 19 stycznia 1648 r. ЛІННБУ, ф. 103, оп. 1, с. 1466, к. 1. Jan Sapieha błędnie wskazywał, że Koniecpolski zawrócił dotarłszy do Perekopu, gdzie faktycznie wyprawiał się Wiśniowiecki. Do Rzeczypospolitej docierały także fałszywe pogłoski o tym, jakoby Koniecpolski miał zostać pojmany po nieudanym ataku na liczny oddział Tatarów. Jan Kazimierz Szczawiński do Kazimierza Lwa Sapiehy z Warszawy 6 listopada 1647 r., ЛІННБУ, ф. 103, оп. 1, с. 1463, к. 1; A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce...*, t. 3, s. 55. Według kroniki Natana Hannovera Tatarów miał ostrzec Bohdan Chmielnicki. Źródło to jest jednak mało wiarygodne, z uwagi na licznie występujące w nim błędne informacje. *Jawein Mecula t.j. bagno głębokie. Kronika zdarzeń z lat 1648–1652, napisana przez Natana Hannovera z Zaslavia i wydana po raz pierwszy w Wenecji w r. 1656*, oprac. M. Bałaban, [w:] *Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materjały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny*, wyd. F. Rawita-Gawroński, Lwów 1914, s. 18.

¹³¹ *Kronika wydarzeń historycznych...*, s. 233.

¹³² Mikołaj Potocki do Władysława IV z Baru 21 listopada 1647 r., B. Czart., rkps 141, s. 315. Druk w: *Listy hetmańskie rodu Potockich*, t. 1: *Korespondencja Mikołaja Potockiego. Hetman polny koronny 1637–1646, hetman wielki koronny 1646–1651*, oprac. i wyd. M. Franz, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2018, s. 226–227.

¹³³ Mikołaj Potocki do Władysława IV z Baru 3 grudnia 1647 r., B. Czart., rkps 141, s. 306. Druk w: *Listy hetmańskie rodu Potockich...*, s. 227–228.

¹³⁴ *Kronika wydarzeń historycznych...*, s. 233.

¹³⁵ A. Goszczyński, *Wokół wyprawy Jeremiego Wiśniowieckiego...*, s. 308.

¹³⁶ O ks[iążę]ciu jm. Wiśniowieckiem i o p. chorążem koronnem zle sam były awizy, bo poszedłszy w Dzikie Pola, aż pod Oczaków obaj przed sobą uganiali sławę i tak twierdzono, że jakby jm. p. chorą-

Mimo zbrojnych utarczek z poddanymi chana wyprawa Koniecpolskiego nie doprowadziła do większych napięć w stosunkach Rzeczypospolitej z Portą i Tatarami. Po początkowych groźbach¹³⁷ ostatecznie ograniczyli oni swoją reakcję do wysłania posłów do Władysława IV ze skargą na działania magnatów oraz prośby do sułtana o zezwolenie na zbrojną odpowiedź¹³⁸. Trzymając się oficjalnej wersji o samowoli chorążego i wojewody, król zapewnił wysłanników chana, że konsekwencje wobec nich zostaną wyciągnięte na najbliższym sejmie¹³⁹.

W trakcie powrotu z Dzikich Pól Koniecpolski otrzymał informację o buntowaniu Kozaków przez pisarza wojska zaporoskiego i setnika czehryńskiego Bohdana Chmielnickiego. Od połowy 1647 r. pozostawał on w ostrym konflikcie z podstarościm czehryńskim Danielem Czaplńskim, sprawującym jurysdykcję z ramienia Koniecpolskiego. Ów za przyzwoleniem chorążego koronnego miał dokonać najazdu na należący do Kozaka chutor Subotów, podczas którego śmiertelnie pobito syna setnika, Ostapa, oraz uprowadzono jego małżonkę¹⁴⁰. Według informacji posiadanych przez carskiego gońca Grigorija Kunakowa wydarzenia te miały miejsce nieco wcześniej, Chmielnicki bowiem jeszcze zimą 1646 r. miał rzekomo uskarżać się królowi na niesprawiedliwość jaka go spotkała¹⁴¹. Władysław IV oburzony wówczas postawą senatorów i szlachty,

ży tylko w szeszej(?) set koni przebrawszy się miał napaść na niemałą watahę Tatarów, którzy jakoby go pojmać mieli udawano. Drudzy iż go posilkował książę jm. p. wojewoda ruski twierdzili. Ta pro finali przyszła wiadomość, że się gdzieś na pograniczne utirowali slobody i tam czasu pogodniejszego czekają, u który lepszego nieprzyjaciela obłowu mieć się spodziewają." Jan Kazimierz Szczawiński do Kazimierza Lwa Sapiehy z Warszawy 6 listopada 1647 r..., k. 1.

¹³⁷ „pogaństwo na nas bardzo się sroży i grozi poruszone wtargnieniem p. chorążego koronnego." Jan Gembicki do Kazimierza Lwa Sapiehy z Warszawy 5 stycznia 1648 r., BN, BOZ, rkps 931, k. 11v; „co się tknie awizów, któreby były godne wiadomości WMMMP i dobrodzieja, w naszych sam krajach inszych nie masz, tylko te, że chan ze wszytką potęgą w państwa JKMci idzie, nam się pod Winnicę wszystkiemu wojsku ściągać kazano na ostatek zimy...". Jan Sapieha do Kazimierza Lwa Sapiehy z Żaran 19 stycznia 1648 r..., k. 1; Писмо Гадыцкаго полковника Николая Зарецкаго к воеводе Белгородскому Тимофею Бутурлину, 1648 генваря 29, [w:] *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею*, т. 3: 1638–1657, Санктпетербург 1861, s. 115.

¹³⁸ H. Wisner, *Władysław IV Waza*, Wrocław 2009, s. 111. Według Jana Seredyki pasywna postawa chana wynikała z braku poparcia ze strony Porty, która była w tym czasie zaangażowana w konflikt z Wenecją. J. Seredyka, *Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 1648 r.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. Seria A, 1969, nr 23, s. 164–165.

¹³⁹ „ślali Tatarowie do Króla JMci skarżąc się na nich [Koniecpolskiego i Wiśniowieckiego – przyp. A. G.] i o sprawiedliwość z nich. Król JM. odpowiedział posłowi tatarskiemu przez kanclerza, że sam ich karać nie może, ale do sejmu odłożył te sprawę". Księga, w której się zamykają różne dzieje, które tak w polskich jako i w inszych odprawowały się nacyjach przez p. Marcina Golińskiego, rajcę kazimierskiego w roku pańskim 1658, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: B. Ossol.), rkps 188, k. 514v.

¹⁴⁰ *Летопись Самовидца о войнах Хмельницкаго и междоусобиях, бывших в малой России по его смерти*, Москва 1846, s. 8; С. Величко, *Літопис*, т. 1, пер. В. О. Шевчук, відп. ред. О. В. Мишанич, Київ 1991, s. 52–54. М. Костомаров, *Богдан Хмельницький*, т. 1, Тернополь 1888, s. 40–42.

¹⁴¹ Записка дьяка Григория Кунакова о козацкой войне с Польшею, об озбрании Казимира, короля Польскаго, его коронации и о Московских изменниках, 1648, март, [w:] *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России...*, s. 278–279. Relacja Kunakowa zawiera wiele niezgodnych z prawdą rewelacji, przykładowo o tym, jakoby Aleksander Koniecpolski planował zabić Chmielnickiego przy użyciu fortelu. Najpierw chorąży koronny miał zaprosić Kozaka na ucztę, a kiedy ten odmówił magnat miał wysłać po niego 20 swoich ludzi, aby doprowadzili go siłą. Według Kunakowa setnik

która storpedowała jego wojenne plany, przyzwolił mu podobno „wolności szablą dostawać”¹⁴². Niemniej król dopiero w końcu czerwca 1647 r. wystosował list do Aleksandra Koniecpolskiego, aby ten powstrzymał bezprawne działania swoich urzędników wobec Kozaków, co każe przypuszczać, że zatarg Chmielnickiego z Czaplńskim rozpoczął się w pierwszych miesiącach tegoż roku¹⁴³.

Według anonimowego autora kroniki tych wydarzeń Chmielnicki namawiał Kozaków do ataku na tabor chorążego koronnego zmierzający do Kryłowa¹⁴⁴. Prowokator został jednak szybko spacyfikowany przez służbę magnata, Adama Radlińskiego, który pojmał go w Bużynie, a następnie doprowadził do Kryłowa. Uwieczony tam setnik oczekiwał na przybycie Koniecpolskiego, odpowiedzialnego za sądownictwo na tym obszarze z tytułu posiadanego urzędu starosty czehryńskiego. Na wieść o schwytaniu Kozaka magnat, lustrujący w tym czasie twierdzę Kudak, niezwłocznie wyruszył do Kryłowa¹⁴⁵. Aleksander, który prowadził twardą politykę wobec swoich kozackich poddanych, podobno „kazał wziąć tego Chmielnickiego za wartę i szyję mu urznąć”, ostatecznie jednak postanowiono skonsultować sprawę z Mikołajem Potockim¹⁴⁶. W międzyczasie za setnikiem poręczył towarzyszący Koniecpolskiemu podczas ekspedycji na Tatarów i cieszący się jego poważaniem Stanisław Michał Krzyczewski, określany w źródłach „kumem Chmielnickiego”. Zobowiązał się on do wydania więźnia, kiedy hetman podejmie decyzję co do jego osoby¹⁴⁷. W związku z tym Koniecpolski nie dostrzegając niebezpieczeństwa ze strony pojmanego wyjechał do Brodów¹⁴⁸. Hetman dowiedziawszy się o działaniach Chmielnickiego za pośrednictwem

czehryński miał zabić 5 z nich resztę zmuszając do ucieczki i samemu zbiec na Zaporoże zostawiwszy żonę i dzieci. Tamże, s. 279–280.

¹⁴² W. Czermak, *Plany wojny tureckiej...*, s. 306–308; Wcześniej Chmielnicki podobno bezskutecznie skarżył się na postępowanie Czaplńskiego Koniecpolskiemu. S. Grondski, *Historia belli cosacco-polonici*, Pest 1789, s. 44.

¹⁴³ Władysław IV do Aleksandra Koniecpolskiego z Warszawy 24 czerwca 1647 r., B. Ossol., rkps 2280, k. 237–237v.

¹⁴⁴ *Kronika wydarzeń historycznych...*, s. 233–234. Sam Chmielnicki twierdził natomiast, że „go tam niejakiś Pesta Ham kozak sinistre tradukował do JMci Pana Chorążego Koronnego, jakoby myślił armatę wyprowadzić na morze. Za co JM. P. Chorąży, przy inszych względem Pna Czaplńskiego pretensyach, rozgniewany, na zdrowie Chmielnickiego następować kazał.”. Regestr krzywd kozackich od Chmielnickiego Królowi Władysławowi IV przesłany, [w:] *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza*, wyd. A. Z. Helcel, Kraków 1864, s. 5.

¹⁴⁵ *Kronika wydarzeń historycznych...*, s. 233–234.

¹⁴⁶ Regestr krzywd kozackich... s. 5. Większość magnatów posiadających dobra w województwach ukraińskich bezwzględnie traktowała swoich kozackich poddanych, postawa Koniecpolskiego nie stanowiła więc w tym względzie szczególnego wyjątku. A. Borowiak, *Kozaczyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635–1648)*, [w:] *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*, pod red. M. Nagielskiego, Warszawa 2000, s. 37–40; M. Franz, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Toruń 2006, s. 261.

¹⁴⁷ Tamże. Za Chmielnickim świadczyli także inni ludzie z otoczenia Koniecpolskiego, którzy „w respektach u Pana bendoncy uieni od Chmielnickiego, instantiowali za nim, iż niepodobny ten człowiek do Rebelliey, y Kozacy stawali zgodnie że o żadnej Rebelliey niemyślemy.”. *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza*, wyd. K. W. Wójcicki, t. 1, Warszawa 1846, s. 271.

¹⁴⁸ *Kronika wydarzeń historycznych...*, s. 234. Wiadomo ponadto, że na początku grudnia Koniecpolski przebywał w Hadziaczu, skąd wysłał list do wojewody nowogrodzkiego Wasyla Iwanowicza Buturlina ze skargą na napaść na tamtejszych kupców dokonaną przez bojara Nikitę Iwanowicza Odojewskiego. Писмо Александра Конєцпольскаго к воеводе Новгородскому Бутурлину, 1647 декабрия 2, [w:]

komisarza kozackiego Jacka Szemberga nakazał go stracić¹⁴⁹. Pułkownik czechryński po otrzymaniu informującego o tym listu Mikołaja Potockiego bez zwłoki poinformował więźnia o jego treści i dał mu sposobność ucieczki¹⁵⁰. Następnie zbiegły setnik wykradł pułkownikowi czerkaskiemu, Iwanowi Barabaszu, listy Władysława IV dotyczące wojennych planów przeciwko Porcie i Krymowi, z którymi zbiegł na Niz¹⁵¹. Niedługo później Krzyczewski, który usiłował zachować pozory swojej niewinności oraz względy Koniecpolskiego, wyruszył na Zaporozże, skąd przyniósł informacje o buntowaniu przez Chmielnickiego Kozaków oraz jego układach z Tatarami przeciwko Rzeczypospolitej¹⁵².

Działalność publiczną Aleksandra Koniecpolskiego w okresie poprzedzającym powstanie Chmielnickiego sprowadzała się przede wszystkim do aktywności wojskowej. Na podstawie jego biografii dostrzec można, że ojciec położył wyraźny nacisk na kwestie militarne w jego edukacji oraz pod własnym okiem przygotowywał go do wojaczki. Pod koniec omawianego okresu chorąży koronny bywał obecny podczas obrad sejmowych, co zazwyczaj było ściśle związane z rozpatrywaniem na nich jego spraw prywatnych. Warto przy tym odnotować, że w 1646 r. wybrano go deputatem z ramienia izby poselskiej do komisji mającej dokonać rewizji dóbr przejętych od Państwa Moskiewskiego w zamian za Trubeck¹⁵³. Jego aktywność sejmikowa ograniczała się do wysyłania listów na zjazdy szlacheckie z prośbą o poparcie jego spraw (np. w sporze z Wiśniowieckim). W wojsku cieszył się rzekomo względną powagą, która jednakowoż mogła wynikać z szacunku dla działalności jego ojca¹⁵⁴. Udziału pod komendą rodzica w bitwie pod Ochmatowem oraz kilku starć z Tatarami z 1647 r. z pewnością nie można bowiem traktować jako doświadczenia mogącego stawiać go pośród najbłęgiejszych wodzów. Dodatkowo w pewnym stopniu ponosił on odpowiedzialność za ucieczkę Chmielnickiego, który zbiegł spod straży jego sługi¹⁵⁵. Mimo to, po wzięciu hetmanów do niewoli w bitwie korsuńskiej, chorąży koronny został mianowany jednym z trzech

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России..., s. 92.

¹⁴⁹ *Latopisiec albo kroniczka...*, s. 100.

¹⁵⁰ Tamże. Według Wespazjana Kochowskiego Chmielnicki miał wykorzystać niedyspozycję Krzyczewskiego, który łagodnie się z nim obchodził i przyjmował go u siebie w gościnie. Rzekomo podczas jednego ze spotkań miał on przesadzić z trunkami i zasnąć. W. Kochowski, *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. Climacter Primus, Cracoviae 1683*, s. 24–25.

¹⁵¹ С. Величко, *Лимонус...*, s. 44–45; M. Nagielski, *Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648)*, „Przegląd Wschodni”, 1991, t. 1, s. 813.

¹⁵² *Kronika wydarzeń historycznych...*, s. 234–235. Waclaw Lipiński ocenia, że Krzyczewski zakpił sobie w ten sposób z niedoświadczonego młodzieńca. W. Lipiński, *Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego*, Kraków 1912, s. 220.

¹⁵³ Rewizya dobr od Moskwy przypadłych, [w:] *Volumina Constitutionum*, t. 4: 1641–1668, vol. 1: 1641–1658, wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2015, s. 78–79.

¹⁵⁴ T. Szul-Skjoeldkrona, *Dyscyplina i morale armii koronnej w okresie pomiędzy Piławcami a kampanią zbiorową 1649 r.*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa 2002, s. 106–107.

¹⁵⁵ „jm. p. podczaszy koronny z województwem ruskim pod Gliniany i z jmcją p. chorążym koronnym ściga się, którego być autorem rozdrażnienia tego Chmielnickiego wszyscy passim kładą”. Adam Kisiel od Kazimierza Lwa Sapiehy z Huszczy 10 czerwca 1648 r., ЛННБУ, ф. 103, оп. 1, сир. 1840, к. 2. „A jeszcze za żywota jego [Władysława IV – przyp. A. G.] zjawił się rebellizant, Chmielnicki Bogdan, który pretendując sobie mieć krzywdę od książęcia Wiśniowieckiego Jeremiego w[o]jowydy i od Koniecpolskie[go] chorążego koronnego zbuntował Kozaki i wszystkie chłopcy z horądą tatarską...”. *Rok Pański 1648*, BPAUPAN, 1017, k. 46.

regimentarzy dowodzących armią¹⁵⁶. W tej decyzji można doszukiwać się przemysłanego działania kanclerza wielkiego koronnego, który starał się w ten sposób odsunąć od dowództwa znenawidzonego przez siebie Jeremiego Wiśniowieckiego¹⁵⁷. Młody wiek i stosunkowo niewielkie doświadczenie wojskowe spowodowały, że Chmielnicki określił go szyderczym przydomkiem „dziecina”. W działaniach przeciwko Kozakom chorąży koronny wielokrotnie wykazał się jednak dzielną postawą, m.in. w bitwie pod Konstantynowem oraz podczas obrony Zbaraża¹⁵⁸.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES

Źródła rękopiśmienne:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Radziwiłłów, dz. V, nr 12789/II

Metryka Koronna, sygn.: 182, 186, 189, 190

Archiwum Państwowe w Gdańsku:

sygn: 300,29/128

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Księgi grodzkie lubelskie, Relacje manifestacje oblaty, sygn: 74, 75

Biblioteka Czartoryskich:

rkps: 141, 2468

Biblioteka Jagiellońska:

rkps: 49

Biblioteka Narodowa

Biblioteka Ordynacji Zamoyskiej, rkps: 855, 931, 945, 1220

Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie:

rkps: 967, 1017

Biblioteka Raczyńskich:

rkps: 11

Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego:

rkps akc. 1949/440

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu:

rkps: 188, 2280

L'vivs'ka natsional'na naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka:

f. 5, op. 1, spr. 189

f. 91, spr. 59

f. 103, op. 1, spr.: 1388, 1463, 1466, 1840

Natsional'na biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho, Instytut rukopysu

f. 1, nr: 4104, 5964

Tsentral'nyy derzhavnyy istrorychnyy arkhiv Ukrainy, m. Kyiv:

f. 43, op. 1, spr. 1

¹⁵⁶ Uniwersał rad koronnych do obywateli Rzeczypospolitej, Warszawa 9 czerwca 1648 r., ЛННБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 189, с. 97.

¹⁵⁷ L. Kubala, *Jerzy Ossoliński...*, s. 271-273.

¹⁵⁸ A. Przyboś, *Konieczpolski Aleksander...*, s. 514. L. Podhorodecki, *Stanisław Konieczpolski...*, s. 426.

Źródła drukowane:

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, t. 20: *Lauda sejmikowe*, t. 1: *Lauda wiszeńskie 1572–1648 r.*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1909.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, t. 24: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1931.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. 2: 1621–1648, wyd. A. Przyboś, Kraków 1953.

Akty, odnoszącyshchiyesyia k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoyu komissi, vol. 3: 1638–1657, Sankt-Peterburg 1861.

Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV–MDCCCLXXV. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula, wyd. G. de Rieu, Haga 1875.

Arkhiv JUgozapadnojj Rosii izdavaemyjj vremennoju kommissieju dlja razbora drevnikh aktov, part 2: *Postanovlenija dvoorjanskikh provincialnykh sejmov, v Juzozapadnojj Rossii*, vol. 1, N. D. Ivanishev (Eds), Kiev 1861.

Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy, tłum. Z. Stasiewska, S. Meller, pod red. Z. Wójcika, Warszawa 1972.

Grondski S., *Historia belli cosacco-polonici*, Pest 1789.

Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza, wyd. A. Z. Helcel, Kraków 1864.

Jawein Mecula t.j. bagno głębokie. Kronika zdarzeń z lat 1648–1652, napisana przez Natana Hannowera z Zasławia i wydana po raz pierwszy w Wenecyi w r. 1656, oprac. M. Bałaban, [w:] *Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materyały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny*, wyd. F. Rawita-Gawroński, Lwów 1914, s. 1–76.

Karola Ogiera dziennik podróży do Polski 1635–1636, oprac. W. Czapliński, tłum. E. Jędrkiewicz, Gdańsk 1950.

Kochowski W., *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. Climacter Primus*, Cracoviae 1683.

Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646, oprac. A. Biedrzycka, Kraków 2005.

Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza, wyd. K. W. Wójcicki, t. 1, Warszawa 1853.

Letopis Samovidca o wojnakh Khmelnickago i mezhdousobijakh, byvshikh v malojj Rossii po ego smerti, Moskva 1846.

Listy hetmańskie rodu Potockich, t. 1: *Korespondencja Mikołaja Potockiego. Hetman polny koronny 1637–1646, hetman wielki koronny 1646–1651*, oprac. i wyd. M. Franz, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2018.

Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza 1641–1653, oprac. M. Pelczyński i A. Sajkowski, pod red. R. Pollaka, Wrocław 1957.

Materialy po istorii zemlevladienija knjazejj Vishneveckikh v Levoberezhnojj Ukrainie, F. Nikolajchik (ed.), [in:] *Chtenija v istoricheskom obshhestve Nestora Letopisa*, kn. 14, ot. III, N. P. Dashkevich, M. N. Jasinskij (Eds), Kiev 1900, pp. 84–192.

Odymalski W., *Żatosna postać Korony Polskiej Woiennemi Rosterkami Utrapioney, z Utracenia Synów Bohatyrskich, a osobliwie świętej pamięci Iaśnie Oświeconego y Wielmożnego Pana, Iego Mości Pana Alexandra na Koniecpolu Koniecpolskiego [...]*, Kraków 1659.

Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza, wyd. K. W. Wójcicki, t. 1, Warszawa 1846.

Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku, wyd. S. Przyłęcki, Lwów 1842.

Pamiętniki Samuela i Bogustawa Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII), oprac. A. Sajkowski, red. W. Czapliński, Wrocław 1961.

- Pamjatniki izdannye Kievskogo kommissieju dlja razbora drevnikh aktov*, t. 1, ot. 3, Kiev 1898.
- Radziwiłł A. S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 2–3, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980.
- Stanisława Oświęcima dyaryusz 1643–1651*, wyd. W. Czermak, Kraków 1907.
- Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Politische Verhandlungen*, bd. 1, herausg. B. Erdmannsdörfer, Berlin 1864.
- Velichko S, Litopis, vol. 1, V. O. Shevchuk, O. V. Mishanich (Eds), Kyiv 1991.
- Volumina Constitutionum*, t. 4: 1641–1668, vol. 1: 1641–1658, wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2015.
- Zyznowski S., *Cursus gloriae Illustrissimi et Excellentissimi Domini D. Alexandri in Coniecpole Coniecpolski [...]*, Cracoviae 1659.

Opracowania:

- Archiwum nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim*, t. 1: *Metryka nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim*, oprac. H. Barycz, Wrocław 1971.
- Baranowski B., *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII w.*, Warszawa 1975.
- Bernatowicz T., *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa 2011.
- Bersohn M., *Studenci Polacy na Uniwersytecie Bolońskim w XVI i XVII wieku*, Kraków 1894.
- Bielak F., *Działalność naukowa Szymona Starowolskiego*, „*Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*”, 1957, t. 5, seria: *Historia Nauk Społecznych*, z. 1, s. 201–331.
- Biernacki W., *Żółte Wody – Korsuń 1648*, Warszawa 2004.
- Boras Z., *Stanisław Koniecpolski – pogromca Tatarów, Kozaków i Szwedów*, „*Życie i myśl*”, 1987, R. 36, s. 160–175.
- Borowiak A., *Kozaczyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635–1648)*, [w:] *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*, pod red. M. Nagielskiego, Warszawa 2000, s. 25–44.
- Chachaj M., *Metryki zagranicznych uniwersytetów i akademii jako źródło do dziejów kultury polskiej (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Studia z dziejów epoki renesansu*, pod red. H. Zinsa, Warszawa 1978, s. 37–56.
- Chłapowski K., *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795 (Materiały źródłowe)*, Warszawa 2017.
- Chłapowski K., *Starostowie w Małopolsce 1565–1668*, [w:] *Spółczesństwo staropolskie*, t. 4, pod red. A. Izydorczyk i A. Wyczańskiego, Warszawa 1986, s. 105–178.
- Czamańska I., *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007.
- Czapliński W., *Koniecpolski Stanisław h. Pobóg (ok. 1594–1646)*, [w:] *PSB*, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 523–527.
- Czapliński W., *Władysław IV i jego czasy*, Warszawa 1972.
- Czermak W., *Plany wojny tureckiej Władysława IV*, Kraków 1895.
- Dubiecki M., *Kudak. Twierdza kresowa i jej okolice*, Warszawa 1900.
- Dzięgielewski J., *Polityczne opcje reprezentacji sejmowej południowo-wschodnich ziem Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV*, „*Przegląd Wschodni*”, 1991, t. 1, s. 71–81.
- Floria B., *Plany wojny tureckiej Władysława IV a Rosja (1644–1646)*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*”, 1992, t. 36, s. 133–145.
- Franz M., *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*, Toruń 2006.
- Goszczyński A., *Podróże edukacyjne Jana Stanisława Sapiehy (1589–1635)*, [w:] *Wielkie rody dawnej Rzeczypospolitej XVI–XIX wieku*, t. 1: *Sapiehowie*, pod red. T. Ciesielskiego i M. Sawickiego, Opole 2018, s. 391–410.

- Goszczyński A., *Wokół wyprawy Jeremiego Wiśniowieckiego w stępy tatarskie z 1647 roku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 2016, t. 143, s. 303–310.
- Grzelecki W., *Szkoły-kolonie Uniwersytetu Krakowskiego 1588–1773. Problematyka kształcenia i wychowania*, Wrocław 1986.
- Hejnosz W., *Daniłowicz Jan Mikołaj z Żurowa, h. Sas (zm. 1649)*, [w:], PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 415–416.
- Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 5, Lipsk 1840.
- Kersten A., *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Lublin 2005.
- Korytko A., „Pobieżę do Warszawy, gdy tego będzie trzeba”. *Kwestia motywacji senatorów do uczestnictwa w obradach sejmowych za Władysława IV Wazy*, „Echa Przeszłości”, 2018, t. 19/1, s. 157–170.
- Kostomarov M., *Bohdan Khmel’nytskyi*, vol. 1, Ternopol’ 1888.
- Kowalczyk J., *Wychowanie hetmanica Tomasza Zamoyskiego w świetle wydatków z lat 1605–1608*, [w:] *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodość w Polsce, cz. 1: Od średniowiecza do wieku XVIII*, pod red. M. Dąbrowskiej i A. Klondera, Warszawa 2002, s. 115–128.
- Kubala L., *Jerzy Ossoliński*, Lwów 1924.
- Kulakovs’kyy P., *Seymyk volyns’koho voyevodstva i seym Rechi Pospolytoyi 1642 roku*, [in:] *Kriz stolittya. Studii na poshanu Mykoły Krykuna z nahody 80-richchya*, O. Vinnychenko, H. Hmiterek, L. Zashkil’Nyak, A. Zayats’, O. Kupchyns’kyy, N. Yakovenko (Eds), L’viv 2012, pp. 498–525.
- Kulakovskyy P., *Instruktsiya seymiku Chernihivs’koho voyevodstva 1646 roku*, „Ukrayina moderna”, part 6/2001, pp. 113–138.
- Kulejewska-Topolska Z., *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964.
- Litwin H., *Fakcje magnackie na Kijowszczyźnie 1569–1648*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, pod red. J. Urwanowicza, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 47–70.
- Litwin H., *Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił. Rozwój pogranicznych majątków hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, pod red. M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak, Białystok 2012, s. 209–219.
- Majewski R., *Cecora rok 1620*, Warszawa 1970.
- Mikuła M., *Czaplic Stanisław h. Kierdeja (ur. 1590., zm. 9 IV 1648 r.)*, [w:] *Profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 1: 1364–1780, pod red. W. Uruszczaka, Kraków 2015, s. 40–41.
- Nagielski M., *Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648)*, „Przegląd Wschodni”, 1991, t. 1, s. 791–840.
- Podhorodecki L., *Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646*, Warszawa 1978.
- Przyboś A., *Koniecpolski Aleksander h. Pobóg (1620–1659)*, [w:] PSB, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 513–516.
- Romański R., *Książę Jeremi Wiśniowiecki*, Warszawa 2009.
- Ryś J., *Instrukcje rodzicielskie jako źródło do dziejów edukacji wojskowej Polaków za granicą (XVI–XVII wiek)*, [w:] *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, pod red. D. Żołędz-Strzelczyk i M. E. Kowalczyk, Wrocław 2017, s. 81–89.
- Seredyka J., *Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 1648 r.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. Seria A”, 1969, nr 23, s. 157–188.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskie-

go, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. 3, Warszawa 1882.

Stepen'kin S., *Korsuns'ki starosty seredyny XVII-XVIII stolit'*, „Korsuns'kyy Chasopys”, 2005, vol. 13, pp. 69-76.

Szajnocha K., *Dwa lata dziejów naszych. 1646. 1648*, t. 2: *Polska w r. 1648*, Lwów 1869.

Szul-Skjoeldkrona T., *Dyscyplina i morale armii koronnej w okresie pomiędzy Piławcami a kampanią zborowską 1649 r.*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa 2002, s. 103-114.

Tomkiewicz W., *Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651)*, Warszawa 1933.

Widacki J., *Książ Jarema*, Katowice 1984.

Wisner H., *Władysław IV Waza*, Wrocław 2009.